

ІВАН СМОЛІЙ

МАНЕКЕНИ

Оповідання Івана Смолія - це визначна подія в нашому культурному житті. Читача хвилюють переживання героїв й їхня душевна реакція, подані у вибагливій, високо-мистецькій формі. Добродібно сприймає читач шляхетне наставлення автора до питань, які визначають долю людини.

Іван Смолій подає нам картини на зламі нашої епохи, що його спричинили не тільки обидві війни, але також поступ техніки і непевність майбутнього нашої цивілізації. Відступ одних суспільних шарів перед натиском інших, самотійність людини викиненої історичними подіями поза атмосферу своєї особовости,— усе те конфлікти, які прийшли ззовні, залишаючи людині вирішати: завзято боротися з потужним натиском, або загинути жертвою історичних сил.

Оповідання п. н. »Манекени«— що є фрагментами хроніки наших днів, це високо мистецьке і драматичне виявлення нашої теперішности. В цьому цінність творів Івана Смолія.

Юрій Тис

МАНЕКЕНИ

Диформулы
Купидо
Гладио
Синтезострому
из еноли

Гван
Силин

1 ноября 1957

IWAN SMOLIJ

MANIQUIES

NOVELAS

Editorial Mykola Denysiuk

Buenos Aires

1956

ІВАН СМОЛІЙ

МАНЕКЕНИ

НОВЕЛІ

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка

Буенос-Айрес

1956

Всі права застережені

Обкладинка роботи Б. Крюкова

Мовна редакція Гр. Голяна

Тираж 1.500 прим.

Видано під технічним керівництвом

Ігора Величка

ПЕРЕДМОВА

Іван Смолій народився 1915 року, в Західній Україні. Дебютував 1937 року оповіданням «зустріч» у львівському «Нашому Часі». В році 1939 Видавництво «Межа» надрукувало його п'єсу «Життя на вазі», в тому ж році дав до друку у Видавництві «Батьківщина» свою повість «Гранатові історії». Повість не появилася через війну. В роках 1937—1939 поміщав дрібні оповідання в львівській пресі. В році 1947 Видавництво «Українське Слово» в Регенсбурзі видало його збірку п. н. «Дівчина з Вінниці». В році 1951 І. Тиктор видав повість Івана Смолія п. н. «Кордони падають». Повість нагороджено було другою премією на конкурсі «Української Трибуни» в Мюнхені. В році 1954 на конкурсі ЗУАДАК-у відзначено Смолієву п'єсу «Щіч над пишеничною землею». І врешті Видавництво Миколи Денисюка, в Аргентині приступило цього року до видання збірки п. н. «Манекени».

П'ять оповідань увійшло в нову збірку Івана Смолія. В них автор знайомить нас з внутрішнім світом своїх персонажів, сягає іноді до підсвідомості їхньої душі й яскравими картинами малює людське страждання, на якому тяжить власна і чужа вина. Один з його героїв, Яків («Будівничий Соляшого Проспекту»), в емоціях і грі бачить певний лік проти горя. Це нам нагадує Вінклерову втечу від страждання в самозабуття або навіть самогубство. Гірке життя має і Михайло (Майк) Дзюбина, але він карається за те, що потайки виїхав до Америки «без материнського благословення». За це відчужились від нього ді-

ти і, коли він лежав хворий, не почув від них доброго слова. В іншому оповіданні («Останній бій») Смолій зображає гітлерівських німців, які жили фантомом, поза реальним світом, будуючи своє царство, між іншим, на українській кривді, і це їх погубило!

Добрим мистцем слова виявив себе Іван Смолій у «Манекенах». Тут він розкрив один момент із сучасної життєвої дійсності. «Люди щораз більше уподібнюються до манекенів», заявляють привиди Джекові. Не ідеться тільки про ворожість у подружніх взаємовідносинах (Розі - Джек), але й у стосунках між людьми взагалі. «Душа людини вмирає. Холод! Холод!» — Так є, холодом віє від матеріалістичної епохи, яка богоподібну істоту перетворила в бездушного робота й вирила на його чолі тавро скепсису та безнадійности.

В новелі «Жрець сліпої богині» (нагородженої першою премією на конкурсі Спілки Науковців Літераторів і Мистців в Аргентині автор устами жида-крамарія каже до старого Копача - українця: «Ви не такі, як інші... Ви чогось шукаєте всі...»

Немає сумніву, що українець шукає справедливости і правди (Копач), але її ніде не знаходить. Проте, «як торкнуться об себе смертнохолодні (повіки н. пр.), розкривається перед нами слінуча Правда». Що це, містицизм? Так, автор уводить нас у нетлінне царство єдиної правди. Її не знає наш світ пристрастей, яким кориться безсмертний дух, і тому люди стали невольниками власної долі.

Буенос - Аїрес, травень 1956.

Г. Г.

БУДІВНИЧИЙ СОНЯШНОГО ПРОСПЕКТУ

Його бачили часто, як проходив поволі Соняшним Проспектом. Ще здалеку легко було зауважити високу постать у сірому піджаку, у коротких до колін англійських штанах, з білими панчохами, та з кашкетом на голові. А зблизька все ще краще видно було гладко голене, худощаве обличчя з гострим вірлиним носом, із сірими, пронизливими очима.

Він залюбки зупинявся під час своїх частих прогулянок у тому місці, де ніби зійшлися два світи. Позаду, в кітловині, сіріло притрушене пилюгою, почорніле старовинне місто. Тисячі дімків стовпилися там на вузькому просторі, тісно обступаючи ратушу. Вулички йшли химерно між домами, проскакували кам'яні брами з бійницями, йнулися вгору під замкові башти. Між ними ваговито стояли храми з грубозними мурами, примурками, з вежами, обліпленими бароковими прикрасами, вежичками і курантами, звідки линула щоднини музика дзвонів, як тому багато років.

А попереду зеленів, яснів під сонцем Соняшний Прос-

пект. Рядочками білили чепурні дімки і більші бльоки нової дільниці. Зелень дерев оточувала їх знову вінками, заглядала каштановими свічами в вікна, а білі масиви пнулися ще вище дерев. Ліниво розлягнися на лавочках у тіні дерев між бльоками, дрімала публіка. Дітвора в мальовничих літніх одягах, осмалена на сонці, бігала вихром по доріжках, сполохувала голубів біля водограю, і сама голубиним стадом перелітала на площу ігор і розваг, між купальні басейни, гойдалки.

Людська пам'ять коротка і невдячна. Навіть подумати ліньки, що тут ще недавно сотні людей рилися в землі, монтували залізні споруди, зносили мільйони цегловок по хитких рунтованнях, під дзвеніння кайлів мулярів. Як дбайливо проводили техніки по цьому організмі життєві аорти, водопроводи й каблі. Як вершили бляхарі радісним гимном молотків струнку будівлі, а чародії столярі наповняли порожні очиці вікон і брами складками коштовного дерева, лискучим склом. Як росла на людських очах і чепурилася ця оселя, гордість міста.

Химерна пам'ять метушливої й дрібничкової модерної людини. Людський труд знеосіблено, забуто. Швидко, мабуть, забуто б і про самого творця Соняшного Проспекту, коли б не його дивне життя, коли б не щораз нові події, що наповняли сторінки преси сенсаційними повідомленнями.

І коли високий, худий пан у сірому піджаку проходив тепер Соняшним Проспектом, лінива публіка прокидалася з дрімоти. Його проводили зором. Оце пішов Зубер. Син одинак покинув його недавно, лишив родичів, подавшись кудись у світі, невідомо чому. Оце Зубер!

Тенер, уже по роках, складала пам'ять колективу до купочки події з життя цієї людини, а їх, чим далі в минуле, було менше, і доводилося часто доповнювати їх фантазією та вигадками.

Зубер прийшов до цього міста давно. Десятків три тому мабуть. Звідки прийшов, ніхто й не знав. Десь з півдня. На цьому місці, де сьогодні Соняшний Проспект, тягнувся глинястий шлях, горбки з вовчими долами, смітники, що їх походження сягало середньовіччя. Грунт був цеглястий, площа простора та неупорядкована, — все це завдавало містотів досить турбот і терпких завваг у пресі. Щоб якось упорядкувати цю закутину, площу поділено на парцелі по незвичайно низьких цінах. Але ніхто не купував їх. Місто тиснулося в квітловині, в тісних середньовічних вуличках, між соборами, і не мало сил вийти на простори.

Коли Зубер набув тут першу парцелю і вибудував чепурний дімок, що онде на початку Соняшого Проспекту, ніхто ще й не чув про того прищельця. Місто дало йому радо кредити на матеріали. Через рік Зубер продав першу будівлю, щоб на суміжній парцелі побудувати другу, вдвічі більшу. На третій рік він готувався повторити те саме. Будівельні підприємці міста вже й зупинялися поглянути на ці нові будівлі з інтересом і прихованими плянами. Але всі ждали, що зробить Зубер далі.

Особа Зубера вже стала досить популярна, його ім'я з'явилося вже в місцевій пресі. І поволі його слава меркла. Дві чергові будівлі, що їх почав Зубер, стояли невикінчені, непокриті навіть. Все довкола грузло в болоті. Важко було заманити когось, щоб відкупив це сумнівне підприємство.

Зубер шез з обр'ю. Недокінчені будівлі височіли примарами на початку глинястої пустелі, їх прибивала негода, ніби змагаючи стерти сліди людської руки у цьому безладі.

Міська управа вже почала турбуватися про дальшу долю початих будівель. Ніхто і не знав гаразд, куди дівся Зубер. Було очевидне, що він збанкрутував і свою кар'єру закінчив мабуть утечею, залишивши борги.

Але Зубер з'явився знову наперекір усім сподіванням. З першої хвилини було ясно, що він побував десь у пошукуванні за капіталом. І що знайшов його. Він розрахувався з боргами, докінчив будівлі, причепурив.

Тепер пам'ять колективу згадувала вже кожну дрібничку з його життя. Він закунив відразу кількадесят парцель. Дітвора, що гналася по пустирах, бачила не раз, як високий, наче чорногуз, пан у коротких пумпах, сновигався по бур'янах, викопах у землі, біля глинищ. Він міряв поле чудним приладдям, закликаючи часто хлопчаків носити розмальовані смугасто тички, застромляти їх в землю, пересувати.

Незабаром подав Зубер міській управі фантастичний проєкт, опрацьований в деталях, з потрібними кошторисами й поясненнями. Груба в'язка паперів і карт, що впала вагою на стіл бургомістра і вчинила справжню революцію.

Зубер проєктував створення нової ділянки на пустарі. Пропонував збудувати в глибині міську цегельню, з випаленої цегли мурувати модерну оселю, що дала б притулок тисячам людей. Провести серединою пустира шлях, відкрити ігорні площі, купальні басейни.

Була, саме, передвиборча кампанія, і Зуберів проєкт Сосяного Проспекту, як найважчий аргумент проти досі

існуючого порядку, як програма партії, що вже кілька років намагалася безуспішно захопити владу в місті. Противники висміювали фантазії незнаного пришельця, вказуючи на астрономічні цифри, яких не стравить жадний бюджет, на нереальність усього проєкту, на те, що в тому випадку міські податки треба б підвищити вчетверо і якщо виборці прагнуть у такі важкі часи цього, так їх воля, нова партія те тільки їм і дасть, що підвищені податки.

А нова партія вказувала, що бородаті батьки народу засиділися бездільно і місто загрузло під їх кермою в китловині. Тисячі людей без праці, молодь сохне на безсоняшних заумках. Що проєкт зовсім реальний, треба тільки нового погляду на світ.

Ім'я Зубера з'являлося щоразу в пресі, про нього говорили тисячі людей з погордою й ненавистю, то з признанням і захопленням.

Намагаючись очорнити його, противники Зубера відкривали щораз нові сторінки з його життя і так поволі минуле Зубера стало всім відоме. Викрили найперше, що Зубер простого походження, син побережника. Правда, закінчив з відзначенням столичну політехніку. Вів уже кілька робіт і підприємств.

Сенсацією стали інформації кореспондента правого органу. Ціла романтична історія Зуберового життя облетіла в один день місто й область. Коресподент доносив, що Зубер закохався в донці багатого землевласника, в якого його батько був гаєвим. Що їх любов обоюдна і не знати чим все закінчиться. Що смішні амбіції цієї людини простого роду сягати по руку доньки багатія, якого рід виводився

чи не з графів. Що суперечником Зубера є багатий дідич Сальмон, закоханий теж безмірно в молоду панну Марію.

Дальші повідомлення були ще більше інтригуючі. Що Зубер був, саме, довгий час у батьків, гостював навіть в то-варистві місцевих поміщиків. Потім виїхав у столицю. Десь там опинився і пан Сальмон. Сальмон загинув на дру-гий день загадочно від револьверової кулі. Пишуть, що сам заповдів собі смерть, але є й інші здогади. А Зубер не-давно заручився з панною Марією.

Оті ревеляції мали тільки той один наслідок, що Зубер став тепер ще й романтичним героєм і об'єктом зідхань міських дам, що гинули серед скуки. Редактор нової пар-тії, що змагала до влади, написав навіть палку, сентимен-тальну статтю, мовляв, особисте Зуберове життя не має ні-чого спільного з його капітальним проектом Соняшого Проєкту, а коли історія його заручин і правдива, то нема в тому нічого поганого. Минула вже пора поділу людей на кращих і гірших, станомі різниці стають уже пересудом. Зубер — це приклад нового соціального порядку, це новіт-ній аристократ у добу техніки і нових соціальних концепцій, творець, що здібний оформлювати й улегшувати життя тися-чам, і тисячі вдячні йому за те.

Тисячі вийшли на вулиці, коли молода пара в'їздила в місто. Газети заздалегідь повідомили про ту подію, не мина-ючи нагоди провести передвиборчу агітацію. Це був ніби тріумфальний в'їзд Зуберів. Їх вітали, обдаровували квіта-ми, фотографували, їх фота стояли в газетах, і так їх об-личчя стали знайомі для тисяч, що спрагло ви'ялювали очі в молоду пару, як проїздила вулицями. Молодою були за-

хоплені. Тендітна брюнетка з великими карими очима, вродливим плеканим личком, сама в чорній сукні з шнуром білих перел на шиї, сиділа біля Зубера, як королева. Її картинка, витята з газети, красувалася з того часу на стінах багатьох міщанських домів у суміші з святими й кіновими зірками.

**

Минули роки. У Зуберів народився син, ріс, вчився. Все йшло своїм ладом. Про Зубера вже не писали. Тільки нетайки рахували його прибутки, заздрили успіхам. Місто поширилося, пережило війну, настали неспокійні дні економічних криз і соціальних зрушень.

І серед них ім'я Зубера знову попало на сторінки преси. Вістка звучала насправду сенсаційно. Зуберів син, Роберт, щез безслідно одного дня. Щез спадкоємець величезного майна і одинока потіха багачів. Здогади, що його схопили з метою взяти від батька викуп, були малоправдоподібні. Робертові було вже двадцять. Це був юнак красунь, талановитий, запальний, майбутня слава.

Мати Робертова, колись тендітна брюнетка, тепер повнотіла, злегка посивіла жінка, попала в розпач. Десятки детективів пропонували Зуберові свої послуги, але він відхиляв їх. У пресу попала нараз вістка, що Роберт кинув батьків з власної волі і пішов у моряки. Хто подав цю вістку, не було відомо, але Зубери не заперечували її. Преса губилася в здогадах про причини цього незвичайного вчинку молодого Зубера і не знаходила відповіді. Щось діялося в родині Зуберів, але ніхто не знав, що воно. Ко-

лишня граф'янка вдягнула чорне вбрання. Вона зовсім не виходила з своєї садиби. Тиша, наче по смерті, запанувала в цьому домі. Зубер похилився, схуд ще більше, його висока постать згорбилася помітно. Він часто обходив квартали Соняшного Проспекту, де вже розживалися люди, де вже вигналися вгору дерева, ніби зазначаючи пройдені роки. Потім він вертався назад у кітловину, входив у стару, патриційську віллю, що її сторожили кам'яні леви, у кімнати, де, як сум найглибший, снувалася його дружина у непотішному горю по втраті сина. Він ніби збирався підійти до неї, потішити, і зупинився, бо слова тут безсилі.

Небавом Зубер став виїздити надовго з дому. Десять далеко на провінції він почав нові будівлі. Він розказував їй про те і не договорював, ніби пам'ятаючи, що в її серці нема вже нічого, крім суму. Він покидав її задуманий, теж сумовитий, і виїздив знову.

А одного разу, коли вернувся з дороги і ввійшов у кімнату, де жалібницею сиділа посивіла дружина, він був усміхнений. Вона здивувалася його настроєві, бо давно вже не бачила усмішки. Її темні, засмучені очі зупинилися на ньому у німому запиті.

— Збирайся. Поїдемо кудись, — промовив він.

— Куди?

— Поїдемо в наші рідні сторони. Поїдемо в минуле...

Він віз її невтішну і ще ніби більше заемучену знайомими дорогами на південь у міжгір'я. Її очі прояснювалися, споглядаючи рідні місця свого дитинства. Ось посілости відлюдка, пана Якова, що відвідував її батька. За замкненими брамами собаки. А колись він часто бував у них, в од-

ну пору, а по тім наче відмежувався від світа. Ось гірський крає з густими лісами, куди часто вибиралися на полювання. Пливе долиною повновода гірська ріка. Знайомий довгий міст, що його проїздили, удаючись у місто на навчання. Праворуч батьківські посілости. Але там вже нікого рідного. Мати давно в могилі, ще з його дитинства, в могилі й батько. Брат Роман закордоном. Посілости розпродані, там живуть чужі люди, все чуже, аж важко заходити.

Вони повернулись праворуч, під ліс. Вона глянула в цю сторону і не пізнала околиці.

— Що це? Тих великих будівель тут не було. Хто то збудував?

Зубер не відповів, але усмішка, що блукала по його обличчі, коли під'їздили ближче, вневнила її, що сьогодні зготував він їй якусь несподіванку, милу й дорогу. Ряди павільйонів стояли в півколі, з центральним посередині. Павільйони губилися в сосновому лісі, що раптом війнув на них запахом живиці, густим і цілющим, як бальзам.

— Чиє це? — питала вона, коли проходили доріжками поміж пустими ще павільйонами.

— Ходім. Розкажу.

Вони зупинилися аж на краю лісу. Тут випливало зпід дерева джерело. Срібlistий струмок ринув униз, а зір продирався крізь віття дерев, де видніла ріка, обабіч неї левади, оселя, батьківський двір.

Вона глянула на джерело, потім на батьківську оселю, потім на Зубера. Вона зрозуміла, що зайшли тут не випадково. Це ж було місце, де вперше сповідалися собі з своїх почувань. Давно — давно. Потім часто зустрічалися тут.

— Ми можемо присісти на цьому моріжку, — промовив він. — Як давно.

— Тут почалося наше спільне життя, — промовив він згодом. — Звідси попливло воно, як та вода пливе. І якщо сьогодні наше життя сумне й безрадісне, вернемося до самого джерела і пройдемо, щоб знайти те місце, де весела струя загрузла в замул. Може очистимо її...

Вони присіли обоє, збентежені думками про вловимий час, що його відчули, глянувши одно на одного.

Вона дивилася на нього, вражена вкрай, вона аж відсахнулася від нього, ніби не прожили разом трьох десятків.

— Мені теж важко, — промовив він глухо. — Кілька останніх років зігнуло і мене. Так, Роберт! Роберт! Ти тямиш...

Вона закрила руками обличчя, наче лякалася удару, схилилася, і так застигла, зацімліла. Так, це правда. І в їх житті не все ясне, і в їх житті таємниці. А вона полюбила колись отого сина побережника, саме, за його щирість, за вдачу, здавалося, хрустальну, як те повітря і ті води, що серед них виріс. Вона здригалася, бачучи облуду й нещирість свого оточення, багатьох женихів, що їх минуле було невідоме і майбутнє не могло бути краще. Він здавався їй тоді мужній і щирий, такий, яким виледіяла собі, ідеальним чоловіком. Скільки довелося їй перебути потім, щоб здійснити свою мрію. Вона не жаліла свого вибору, вона була щаслива. Її бентежила тільки несподівана смерть Сальмона. Вона інколи думала про те і не додумувала. Чоловік ніколи не згадав про цю подію. А щось там було. Життя попливло, все забулося ніби. Але коли Роберт залишив їх несподівано,

вона вже не сумнівалася : щось було негарзд. Вона пригадує собі, як вернулися тоді додому. Роберта вже два дні не було, і вони губилися в здогадах, що сталося, розсилаючи на всі сторони телеграми. Вона переодяглася, а чоловік пішов у свою робітню переглянути пошту. Вона зайшла туди, поспішаючи очевидно, може вістка яка, може лист, і зупинилася вражено на дверях. Чоловік заметушився, їй здавалося, наче він ховає щось від неї. А його обличчя було таке змінене і голос наче не його, і очі, погідні, ясні, не гляділи на неї. Вона запитала, чи є що з пошти.

— Ось поглянь. Нічого цікавого. Казав він тоді, подаючи їй різні листи, а сам понурив зір, ніби прочитуючи байдуже газету.

Потім шукала даремно сина. Потім чоловік сказав їй, що син живе.

— А де?

— Він далеко.

— Як ти це знаєш?

— Мені сказали.

— Хто?

Вона хотіла бачити цю людину, що говорила з її сином, що знає про місце його перебування, вона вимагала цього, а чоловік мовчав непорядно, запевняючи тільки її, що синові все гаразд, тільки він кинув їх. Чому? Вона не могла зрозуміти цього. Роберт, її найрідніша дитина, такий добрий, чудовий хлопець, він кинув їх так без слова, навіть записки не лишив? Кількох слів на прощання? Кількох слів для материнського серця?

Тяжкі, місяці і роки вижидала вона листів. Щодня че-

кала тієї хвилини, коли постать листоноші стане перед їх брамою. Тремтливими руками перекидала листи, шукаючи знайомого почерку й пита́ла:

— Нічого більше?

— Ні, пані.

Її обманювали, вона відчувала це. І коли тепер рука Зубера занурилася в кишені, вона ждала сполохано.

— Я скривав дещо від тебе, — говорив він. — Я мусів скривати. Аж сьогодні можу сказати все. Ось...

Він поклав їй приготованого листа, не дивлячись, щоб не бачити, як тремтить її рука, як блідне, читаючи кілька рядків від сина. Ще два роки тому писаних. Прощального листа від Роберта. З коротким, уривчастим повідомленням, що кидає батьків, бо довідався, що батьківське майно придбане нечистим способом і він не хоче бути його спадкоємцем. Що йому дуже жаль матері, але він не писатиме більше, бо обоїх їх любить однаково трагічно і не бачить змоги дальшого листування.

Лист незакінчений. Хлопцеві не стало слів. Його нерівний підпис говорив про всю глибину мук і розпачу юнака, що його з такою любов'ю і увагою виховували.

Вона мабуть плакала, але він не мав відваги глянути в той бік, він дивився кудись у далину, у нескінченну просторінь, куди препливала ріка.

— Ти тямииш наше дитинство? — говорив він згодом приглушеним голосом. Ми росли недалеко себе. Тямлю, як батько забрав мене одного разу з собою в двір. Ми ждали на твого батька. Нагло вибігли діти з двірських кімнат. Мала чорнява дівчинка, з великою червоною кокардою,

а вслід за нею гнався хлопчина, старший від неї, вигукуючи щось завзято. Це ти гуляла з Романом. Ви зупинилися недалеко нас, а потім втекли назад і мені було так жаль, що не можу бачити вас більше. Потім почалася наука. Роман пішов у велике місто в школу.

Шалені думи охопили тоді старого Зубера, мого батька. Цілими днями радилися вони з матір'ю, підраховували. Я був у них одинак. І батько рішив, що я теж піду в школу, що все поставлять, щоб їх дитина вийшла в люди. Мене зодягали краще, підготували все і відвезли в місто.

Роки ішли і я вчився, хоч не в тій самій школі, що Роман, але ми разом верталися на свята, разом від'їздили. Пам'ятаю, як одного разу твій батько запропонував великодушно, щоб мене не везли окремою підводою, я можу їхати на їх фаєтоні, там ще місця доволі. Я сів біля погонича, а позаду з батьками їхала вже ти, їхала вперше, повнощока, рум'яна дівчина з палючим поглядом. Усю дорогу я не мав сили відвернутися, щоб глянути на тебе. Я сидів, як заморожений, переживаючи твою присутність... Тепер кожна наша їзда додому і кожний поворот у місто були для мене подією, на яку ждав таємно місяцями. Тоді, в ті години, я міг крадькома дивитися на тебе, обожнювати тебе. Роман завважував мою поведінку, він навіть глузував з мене. Тоді я горів з сорому, а ти сміялася безжурно.

Ми й не зчулися, як середня школа була вже за нами. Роман поїхав у столицю. Він міг вибирати що хотів, перед ним все було відкрите. Він вибрав малярство.

А в нас в хаті стало тихо, безрадісно. Батько заборгував-

ся вже на науку, він витрясся з останнього, а тут щойно починалися видатки, щойно проходило головне, коли я мав завершити свою освіту. Батько помовчував і я не питав його, розуміючи становище. Мені здавалося, що вже все втрачене, що далі мені дороги нема. Треба буде стати якимось писарчуком у канцелярії і все.

Твій батько з'явився тоді в нас несподівано. Він був у доброму веселому настрої, вітаючись жартував.

— Завжди як йду до старого Зубера, здається мені, що йду з візитою до багатого феодала - сусіда. Ваша лісничівка, пане Зубер, наизряду краща від графського замку. Як ви її прекрасно збудували, як стилєво. Одноповерхова вілля серед лісу, і не вілля, а замок з вежичками, обмережаними зубчиками, частокіл довкола, місток. Гарно тут у вас.

Батько дякував за похвали, мати частувала кислим могом, що його пив батько залюбки, побуваючи у нас.

— А що з сином робите, пане Зубер? — запитав нараз батько.

— Та от... — мій батько урвав розмову, не знаючи що сказати.

— Знаю, важко, — відповів за нього твій батько.

— А чого б ти, сину, хотів навчитися? — запитав він мене.

— Техніки, — відповів я без надуми.

— Інженером хочеш стати.

— Так, хочу вміти гарно будувати.

— О. батькова жила. Це добре.

— І дуже люблю математику, — додав я.

— Дуже добре, дуже добре. А мій Роман саме цього не любить.

Вони балакали ще про всячину, про ліс, сіножаті, про звірину. А на кінець твої батько сказав:

— Так, пане Зубер, приготуйте панича в дорогу. Хай їде вчитися на інженера. Я вже вам поможу. Та і моєму буде веселіше там.

Я опинився в столичній політехніці. Я вчився з западом. Твої батько часто відвідував нас у літню пору, він радів моїми успіхами в науці, радів, що помагає доброму ділу.

— Нові часи тепер настали, — говорив він, — нові лади. Дехто не розуміє їх, зашивається в минулому. Але це нічого не pomoже. Приходять основні зміни. Нічого вже не pomoже походження, славний рід, треба мати нові вартості, треба нову славу здобувати. Ось ми, пане Зубер, ніби різні, ніби велика різниця між нами, — думають люди. Цей поміщик, той побережник. Але це пусте. Бо ось молодий Зубер і молодий Ольгер вже рівня собі, студенти та і все. А може Зубер і кращий, бо обдарований і пильний. Так-так. Все змінюється. Колись феодали захоплювали землю і володіли. Сьогодні, ви, інженери, техніки, промисловці, захоплюєте міста, засоби виробництва і ви починаєте володіти. Тож, молодче, уявіть себе модерним лицарем у панцирні знання, як то кажуть. І здобуйте сміло, покоряйте собі світ.

Ці розмови викликали в мене небувалий порив. Вони й осмілювали мене мріяти про те, чого твої батько й ніколи не сподівався, мріяти про тебе. Я закінчив студії з відзначенням, ставив перші самостійні кроки. Наше знайомство міцнішало. Ми мали нагоду зустрічатися вільно в то-

варистві Романа, а то й на самоті. Наші взаємні почування були вже ясні, ми були закохані в себе, і мріяли, як мріють усі молоді й закохані.

Моя праця в різних підприємствах давала мені досвід, але великого поля для вияву моїх можливостей не було. Я пішов працювати на самостійну руку. Саме в тому місці, де сьогодні Соняшний Проспект. Мої перші спроби були важкі. Я вклав увесь капітал і заборгувався...

— Далеко заходимо в минуле, далеко — заговорив він по довшій павзі. — Я хочу розказати тобі про все, щоб ти зрозуміла мене, щоб тіль найменша недосказаного не лягла між нами.

Так ось по перших невдачах я приїхав до батьківського дому у невеселому настрої. Я хотів довершити чогось великого, бо тільки так я міг здобути тебе. Я мав багато планів, ідей, зовсім реальних. Бракувало тільки одного, грошей! І я з єумом стверджував, що часи змінюються, та не змінється одне: довіку вирішальне значення матиме багатство.

Наші зустрічі в той час були рідкі й хвилюючі. Батько твій дізнався якось про наші взаємини, він був стурбований цим відкриттям, він охолов до мене і беріг тебе, стежив. Ми зустрічалися крадькома, умовляючись перед тим довго. І новина, яку ти принесла мені назустріч, приголомшила мене зовсім. Ти розказала про заходи вашого далекого сусіда, пана Сальмона, про його залицяння до тебе й пляни, про його багатство і вплив на батька. Ти розказувала про те все і не договорювала. Ти ждала моєї відповіді. А я мовчав. Мене огортала заздрість і почуття повного безсилля. Щось, наче ворожість до тебе, закралася в серце. Я запитав:

— А що ти на це все?

Я був безсоромний і нетактовний у своєму запиті. Я зрозумів це вже у наступну хвилину, бо я знав прекрасно твої думки, твої щирі почування. Я став перенрешувати тебе. Ти мовчала вражено. Ми розійшлися безнадійно холодно.

Все рвалося в житті. Я замстувився між знайомими, виїхав у місто, глянув на свої початі будівлі, розмиті погодою, онучені, і вернувся в батьківський дім.

Багато дечого можна передумати на самотній лісничівці, коли сльота наляже на ліси, повинь порве шляхи, коли злива прибіє і звірину в норах, і захистах. Я мріяв про тебе в ті довгі, самотні дні, як здобути свою царівну, потім тверезів і висміював себе, щоб у наступну хвилину ненасти в розпач. Не здобуду я тебе ніколи. Твій батько не погодиться на те. Та й чим переконаю я його, що я вартий його доні? Розкажу йому про свої фантастичні плани Соняшного Проспекту, що вже довгі місяці не сходили з думки, все більше чіткі?

Я став ненавидіти Сальмона. Палюче глухе почуття, якого я не знав досі, огортало мене щораз міцніше. Той мав гроші, майно. Він розкидав його розтратною рукою. Коли б мені з того хоч десяту долю мати.

Сальмон часто бродив на полюванні по лісах твого батька з своїми приятелями. Декілька разів вони зупинялися в нашій лісничівці. Він довідався про наші зустрічі, про мої почування до тебе, тому мабуть бажав побачити свого суперника. Пригадую собі, як раз причвалав з тічнею собак до лісничівки. Я сидів на балконі з книжкою в руці. Вони гу-

кали на батька, чи не пішов би з ними, а батько відмовлявся, бо хворий.

— Гей, а то хто? — вказав на мене Сальмон.

— То мій син.

— Так може його пошлеш. Парняга здоровий, — говорив він, хльоскаючи гарапником по кінських боках. А його слова шмагали мене по обличчі і воно наче вкривалося червоними пругами. Я готовий був вигукнути якусь зневагу, але стримався, почувши голос.

— Ото вигадали, пане Сальмон! Краще привітайтеся та познайомтеся. То пан інженер Зубер.

Говорив пан Яків, ваш частий гість, твій тодішній приятель, поміщик з Селищ. Я декілька разів під час перебування в вас говорив з ним, ми вже були знайомі, навіть добрі знайомі, хоч я не знав ще тоді причин цього прихильного ставлення Якова до мене.

— Пан інженер Зубер, — повторив Сальмон, ніби допитуючися, ніби дивуючися, а в його голосі чувся глум.

— Так - так. Окраса столичної політехніки, багатонадійний підприємець. А до того феноменальний шахіст, перед яким варто схилити голову.

— Так виходить, правда, що в лісі часто скриті великі скарби, — заговорив Сальмон тим самим тоном. — Пробачте, пане інженере, — схилив він іронічно голову, — не знали, не чували. А коли правда, то може з нами на полювання...

Цю першу зустріч з Сальмоном бачу ще й нині в найменших подробицях. За нею прийшли чергові, щораз бурхливіші.

Декілька тижнів пізніше післанець з двору приніс до

нас листа. Вийшов мій батько, але післанець хотів бачити мене. Мені доручено листа. Я пізнав почерк твого батька і здригнувся. Мене звуть? Чого? Це було саме по нашій останній зустрічі, невдалій зустрічі, коли я тільки зміг побачити тебе на доріжці в саду і не дійшов до тебе. Ти подала знак - схрещені руки - наш умовний знак, що хтось слідує.

Зараз треба буде зустрітися віч - на - віч з твоїм батьком. Я почитав листа. Мене запрошено зайти в двір. Якщо можу, то зараз.

Я ішов, роздумуючи, що почати, коли твої батько заговорить просто про все. Але він привітав мене усміхнений, жартівливий, навіть приязний, з тією чарівною манерою людини, що знає собі ціну і другого цінує.

— Вітаю, пане інженере! Пробачте, що турбуємо вас несподівано, але я хотів запросити вас до себе. Тут мої знайомі, сусіди. Така товариська зустріч. Проходьте далі. Почувайтеся свobodно. Ваша присутність тут бажана. Прошу.

Оце вперше довелося мені бути офіційним гостем у твоєму домі, між вибагливими гостями. Я побачив і тебе в гурті молодих панів та ще більше зніяковів, розгубився. Тут здавалася ти мені далекою, чужою. Кожний ступінь лісучого паркету, дорогих килимів посланих у підніжжя, ніби віддаляв тебе в недосяжне, вибагливі меблі ставали на моїй дорозі непрохідним бар'єром. Я вітався механічно, зустрічав незнайомі обличчя гостей незугарною усмішкою. Аж біля тебе обличчя стали знайомі.

— Моя донька Марія, — промовив твій батько офіційно.
— А це пан Яків і пан Сальмон.

Я вітався з тобою сполохано. Сальмон і Яків товаришми

тобі. Кістява рука Якова здавила мою якось незвичайно дружньо, аж я глянув на нього допитливо.

— Дуже радий, що ви прийшли, — сказав він.

— Це все його ідея, — завважив недбало Сальмон. — Він майже закоханий у вас. Каже, що з вас небуденний шахіст. Небуденний. Те ж ми раді небачити ваше мистецтво.

Я зрозумів тепер усе. Вони намовили твого батька послати по мене, щоб я тут розважав їх. Може трохи пристойніша функція, ніж бути цькувачем звірини для вельмож на полюванні, але все ж однаково принизлива. А саме, цього бажав собі пан Сальмон. Але Яків? Яка його ціль? Адже він здавався мені досі приятелем, може єдиною в тому гурті приязною людиною. Я нам'ятаю його недавню оборону.

— Не хвилюйтеся і не відмовляйтеся, пане інженере, — промовив Яків. — Розвага розвагою. Ну, й сам пан Сальмон любить шахи. Він же член столичного клубу шахістів, не в одному турнірі виходив переможцем. Цікаво, коли тепер зміряєте сили. А наша чарівна панна Марія увінчає переможця лавровим вінком. — Він вклонився тобі манірно.

Мі мабуть почервонів від цього несподіваного і простого визначення між мною і паном Сальмоном. Мені здавалося, що всі звернули на мене очі. Але розваги було багато; ці поринули в гру в карти, ті скупчилися біля роялю, звідки поринули звуки бурхливого шопенівського полонезу. Ніби і нікому не було діла до нашого гурту. І Роман, що підійшов привітатися зі мною, счез у гурті молодих дам у суміжних залах

— Дякую за честь, — промовив я, — але я ніколи не вважав себе знаменитим шахістом і не смію міряти сил з учас-

ником столичних турнірів. Сили такі нерівні, що партія зовсім нецікава.

Я говорив щиро, з переконанням, бо справді шахи це був для мене не спорт, не щоденна розвага, а рідкий люксус, на який не ставало часу за наукою і ділами. Тільки в перші студентські роки захоплювся я по-молодечому тією грою. Мені ворожили великі успіхи, але я кинув усе, бо хоч це цікава гра, але тільки гра, а я прагнув діл.

Нан Сальмон важив мою щирю заяву. Мені здавалося, що досі він теж був збентежений несподіваною ситуацією, яку створив Яків. Він може радий був заграти партію, але без такого авторитетного вступу. Але тепер, по моїй заяві, його вивненість зросла. Йому здавалося, що я злякався.

— Нічого, нічого, — промовив він. — Заграємо. Мені дуже цікаво. Бувають справді вроджені шахісти, отакі з простолюддя. Я зустрічав таких. Не знає гаразд, як шашку в руки взяти, ні теорії, ні історії шахового мистецтва і не нюхав, але сидеш з ним грати, тоді дійсно небезпечно і цікаво.

— Ну, нан інженер Зубер уже теорії децю нюхав, — сміявся нан Яків, бачучи моє хвилювання — Але навіть, панове, стільки балачок? Ось вам столик. Прошу, панно Маріє, киньте жереб, чорні, білі.

І так ти кинула жереб. З твоєї дрібної руки, що простяглася до мене, підніс я схвилювано білого пішака. Ми засіли до гри. У мене було бажання, чим швидше закінчити те все з будь-яким наслідком. Мене не лякала програ, мені хотілося вирватися тільки з цього середовища на простір, на самоту. Бо в цей вечір зрозумів я ще чіткіше, якими без-

надійними і наївними були мої пляни, наші розмови підчас крадених зустрічей. Тут була ти далека і недосяжна. Вродлива і чарівна, — предмет захоплення всього товариства. Тут була ти дивно чужа до мене. Досі не обдарила мене ні одним інтимним поглядом, ніби боялася признатися до мене, і не хотілося вірити, що це ти говорила зворушливі слова про рівність людей, про велич любови, що всесіяльна, як смерть, і всі перед нею однакові.

Яків радий, що дав нам заняття, повів тебе від нас, ось перейшли ви на другу залю, закружляли під звуки вальса, віддалилися.

Я грав без пляну, неухважливо. Пан Сальмон похилився над столиком, увесь зайнятий грою, а мій зір мимоволі відривався від фігур, зупинявся на його худих, плеканих руках, що тремтіли злегка, ніби щоб ще більше збільшити гру світла розкішного самоцвіту на його правиці. Чорний фрак загострював обриси його рамен, штивний нагрудник білів, у контрасті до одягу, прикрашений метеликом. На щоках виступали червоні плями, що не щезали ніколи. Він облизував часто згорілі уста, увесь у напрузі гри.

Мої думки пливли своїм руслом. Я думав про гуляще Сальмонове життя. Його батьки згинули трагічно в війні. Він мало дбав про господарство. Швидко став продавати землю зголоднілим селянам. Землі було багато, але Сальмон змінив плян. Мабуть, жаль стало майна. Він почав продавати ліси. Щоразу відвідували його гендлярі, списували контракт, йшла лісорубка. Саме недавно, згадалося мені, негодував мій батько на Сальмона, що як кожен почне так вирубувати ліси, то скоро всі гори опустіють. А Сальмон,

вторгувавши добре, виїздив у столицю, кидався на газардові гри, програвав усе і вертався додому.

Він недавно зупинився у своєму гулянні. Це коли закохався в тебе і забажав сподобатися твоєму батькові.

— Ваш хід, — промовив Сальмон.

Я стрепенуєся, глянув на столик. Фігури стояли змішані, як вояки двох боєвих ліній, що зійшлися в рукопашному бою. Мені стало дивно. Хіба це я грав? Хто робив оті нерозважні, безплатні ходи? Моє ліве крило лежало не розвинене, а праве ось - ось стане розторощене. Тут же зараз і програ! Я читав плян Сальмона, він був солідний, майже певний. Один хід, два, три... Йому треба шість ходів. Сьомий - кінець. І, здається, нема рятунку для мене.

— Го - го. Бачу, гра доходить до драматичної точки. Швидко. Ми навіть не нагулялися, — почув я в тій хвилині за собою голос Якова. А крайчик твоєї шовкової сукні замерхтів тут же біля мене з другого боку, я навіть почув несподіваний дотик твоєї руки, мимовільний ніби, та приголомшувачий у своїй безпосередності. Я чув твої віддих близько себе.

Мені стало невимовно соромно за себе. Нараз забажалося це зазнати перед тобою того приниження програ. Бажаючи було таке міцне, що я на мить не в силі був зібрати до купи думок.

— Ваш хід, — промовив Сальмон.

Тепер він випростався у вигідній позі, заговорив до тебе. Ти присіла недалеко. Яків теж. Сальмон став у розмові з тобою жартівливий і дотепний, а Яків помовчував, ступаючи нашу гру.

— От, і ситуація, — промовив він згодом, ніби помагаючи мені в моїх гарячкових міркуваннях. — Майже безвиглядна. Але шахи... шахи гра тисячів можливостей, тисячів комбінацій. Щоб тільки доглянути їх в пору.

Я слухав його слів, здавалося, пустих фраз, але вони родили нові думки. Я згадав, як залюбки розв'язував логіч-голівки матів у двох, трьох ходах. Там теж все здавалося безвиглядним, неможливим, поки, по довгих шуканнях і спробах, відкривалася дивна можливість розв'язки, щось неймовірне у своїй простоті. Так серед цього калейдоскопу ситуацій, серед сповидного неладу можна знайти інколи залізу конструкцію ладу, незмінності, майже математичну формулу, що лягає в основу обчислень гігантських будівель. І вона існує в кожній ситуації. Це той єдиний, правильний, найправильніший хід. Великі мистці знають його, тому вони й мистці...

Я розглядав десятки можливих комбінацій, але моя програ здавалася неминучою. Шість ходів. Рятуватися занізно. Сальмон жартував з тобою і в цьому його вмінні вести розмову, пересипану анекдотами й жартами, я відчув його безперечну вищість над собою. Ти, мабуть, дивилася на мене, але я не мав відваги глянути в той бік.

— Хм, — хмикнув Яків розчаровано й прилучився до вашого товариства.

Тенер біля шахового століка я був сам. Замість думати про свій хід, я думав про дивну поведінку Якова. Чому він такий приязний до мене? Хіба це приязнь? Але він хоче мого виграшу. Цей вечір теж його комбінація. Завдяки йому мене покликали сюди. Мабуть Яків дав мені просте зав-

дання, я мав розторошити, принизити Сальмона. Це потрібне Якову. Я цього не виконував, і він невдоволений. Але навіщо йому це все?

Я прислухався до вашої розмови, до його частих реплік на мою адресу, і нараз збагнув те, чого досі не додумався. Яків теж закоханий у тебе, але його любов замаскована, затушована позою безжурного весельчака. Але вона не менша від нашої, може й небезпечніша. Він Сальмона боїться. А мене розглядає, як пішака, зі мною йому уюратися не буде важко.

Я сидів перед дошкою і відчував себе інтузом, і дурнем серед цього світу інтриг і замислів. Зроблю будь-який хід, щоб швидше закінчити гру. От хоча б хід дамою, яка ще в мене зосталася. Вона без значення, їй бракує опертя, зв'язку з іншими фігурами. Я міг би віддати її без жалю, подумав я, і в ту хвилину затримав віддих, увесь проїнятий почуванням, що його знають, мабуть, тільки великі винахідники, осліпі відкриттям, або шукачі золота, доглядівши вперше в піску золоте зерно.

Я знайшов розв'язку і дивувався її простоті. Сальмон занедбав оборону, зовсім слушно легковажив мене, націлений на швидкий виграш. Мені потрібно один, два підготовні ходи. Це наблизить Сальмона ще більше до неминучого ніби виграну. Я зробив хід, стукнувши навмисне фігурою.

— Нарешті, — промовив Сальмон, — вертаючись до гри.

І ви обоє з Яковом присунулися ближче. Я спіймав твоя погляд приязний, ніжний, і знову похилився над столиком, тремтючи злегка зі зворушення й напруженія.

Сальмон думав над моїм несподіваним ходом. Його, оче-

видно, бентежило, що я занехав усіляку оборону, розвиваючи позицію, яку не матиму вже часу використати. Він хвилину вагався, а потім пішов наміченим шляхом, що я вже прочитав наперед. Мій другий хід збентежив його ще більше, але його виграш був уже такий близький, що кинути наміченого пляну не міг.

Яків притглядався мовчки і нетерпеливився. Він збирався відходити і тільки ждав, щоб побачити ще один мій хід.

Я зробив його. Хід дамою був, здавалося на перший погляд, безглуздий і авантюрний. Дама загрожувала Сальмоновій дамі і коневі. І при цьому була без опертя, як кинена в жертву фігура.

— Що ви робите? — промовив, не опанувавшись, Яків, але зразу вмовк. І Сальмон мовчав. З усіх можливих моїх ходів цього він не передбачував. Моя дама стояла тепер поперек його плянів. Усунути її було цілком легко, але хіба він піде на те? Тоді йому довелося би змінити позицію, відкрити короля, вивести свою даму з пляну у невігідну, замкнену позицію. І віддати ініціативу мені.

— Оригінально! — почувся сторонній голос. Це підійшов Роман - пранор політехніки. — Зубер! — вдарив він мене дружньо по плечу з давньою юнацькою бравурою, забувши мабуть і собі на мить про стриманість рухів і слова у тому товаристві. Моє серце росло від цього щирого доторку.

Червоні плями на обличчі Сальмона побільшилися, він облизував засмаглі губи, а мені здавалося, що він кусає їх з напруження й хвилювання. Йому важко було ринитися. Він був такий близький до виграну, ще всього три ходи треба би. Тепер треба би змінити все, треба ментувати новий плян.

У нього ще перевага, він може виграти. Але тут була така певна, негайна перемога. Його рука сягнула по мою даму, зняла її з дошки

— Ах так! — вигукнув Яків.

Зашахований Сальмонів король відступив одне поле. І застриг. Ще два ходи і гри кінець.

— Ви бачили! ви бачили! — говорив Яків неймовірно оживлений, зовсім не пануючи над собою. — Це неймовірне! Неймовірне! Зубер! Зубер!

Ти пам'ятаєш цей вечір добре. Сальмон розгубився тоді зовсім. Він безсоромно закидав, що тут було щось не в порядку. Роман і Яків висміяли його.

Звідусіль підходили гості, наблизився і твій батько. Це була дійсно сензація. Я чув, як моє ім'я не сходило з уст, як скрізь ішли про мене балачки. Сальмон попрохав реваншу. Ми грали довго, до втоми повільно. Це вже не був мій двобій з Сальмоном, це була моя показова гра. Кожний мій хід обговорювали всі, радили. Ти простиш мені, але тоді здавалося мені, що я на двобої з тим світом, що замкнув тебе цупко у свій круг і став муrom проти інтузів. І Яків, що так радів моєму вигравшеві, був тепер проти мене.

Пізно вночі партія закінчилася в нічию. Я відходив виснажений і втомлений. Твій батько провів мене до виходу, поважний, задуманий.

— Моє признання, — промовив він, прощаючись. Мені приємно буде вітати вас ще коли, пане інженере, в своєму домі. Дякую сердечно.

Приязний тон його мови вколисував мої розбуркані думки. Мені здавалося, що в тих його словах було щось біль-

ше, як звичайна ввічливість. Може тоді вперше з'явилася в нього думка, що наше подружжя не було б уже чимсь небуденним і трагічним.

Треба було тільки діяти. Я виїхав до міста. Мої розпочаті будівлі стояли пустою. Я ледве глипнув на них і проходив далі. Я їшов глинищами, вибоїнами, що їх вже знав напам'ять, що їх промірював в уяві багато разів, виношуючи в собі проєкт Соняшного Проспекту. Тепер, станувши серед цієї закутнини, я рішив. З різних проєктів отой один я мушу здійснити. Соняшний Проспект набирал уже незвичайно чітких форм. Мені вже хотілося взятися до праці, складати пляни, обчислення. Мені ввижався отой пустир уже залюднений, впорядкований.

Піду хіба до міської управи, розкажу про свої пляни. Ні. мене висміють. Я ж навіть не довів до кінця розпочатих будівель. Чи не стану пəхожий на проїдисвіта - обманця.

Я подався у столицю, відвідав кілька будівельних фірм, банків, бував у товаришів, що вже вели самостійні підприємства. Я розказував їм обережно про свої пляни й труднощі. Вони обіцували мені допомогу, фахову допомогу у розробленні величезного проєкту. Мені навіть вдалося зібрати значну суму, але для того пляну, як мій, це було мало.

Я вештався знайомими кварталами, проспектами, все більше відчуваючи, що дивачію, захоплений непосильними задумами - і так загину або зійду на дорогу занепаду. Адже, щоб здобути потрібні гроші, простого шляху не було, мін бути винадок, щастя і вже не знаю що.

Я заходив у доми газардної гри. Спершу випадково, а потім уже й часто. Я змішувався з публікою, що загіпнотизовано слідкувала за бігом срібної галки, і німів, споглядаючи на купу золота, що його пересували маклери. З кожним днем у мені росло бажання поспробувати щастя й собі. Я стримував себе останками волі. А потім відчув, що момент мого заломання неминучий, я лише відсовував його, обманюючи себе, що вивчаю правила гри, щоб увійти в її ритм, зловити його, зловити своє щастя...

— Інженер Зубер у домі гри! Не може бути! — почув я одного разу позад себе голос.

Я оглянувся і побачив пана Якова. Я мимоволі розглянувся між натовпом, шукаючи Сальмона. Сальмон стояв дійсно потойбіч біля рулетки. Я повинен був знати, що можу зустріти їх тут, адже Сальмон ніколи не минав дому гри. Але тепер я почував себе, як зловлений на гарячому. Я лякався, що вістка про мої відвідини домів гри дійде і до тебе, а з нею дійде і вся історія моїх безсильних борсань з життям, мої недолугі пляни.

— Я цікавий поглянути на той курйоз, — промовив я.

— О, курйоз! — посміхнувся пан Яків. — Ви це знаменито окреслили. А бачите, пан Сальмон тим курйозом захоплений.

Він зробив коротку павзу, оглядаючи мене зацікавлено. Я ждав, коли він покине мене, але він не відходив.

— Ви, пане інженере, можете піти з нами. Поговоримо. І пан Сальмон буде радий вас зустріти. Ходіть - ходіть.

Сальмон зауважив тепер мене, кивнув злегка головою, потім привітався штучно - весело.

— О, і наш шахіст тут!

— Так поїдемо куди разом, нанове, — запропонував Яків.

Ми вийшли, проїхали кілька кварталів і зайшли у вибадливе казино.

Яків припрошував мене скрізь першим, а його надмірна ввічливість бентежила мене найбільше. Здавалося мені, що він штовхає мене в якусь сліпу вуличку, доцільно веде кудись з якимсь пляном. Я став лякатися його. І зразу розгублювався в здогадах. Яків був залюблений в тебе. Чому ж тоді таке приятелювання з Сальмоном? А вони тепер, як два нерозлучні приятелі, бували скрізь, у відвідинах, на полюванні, на розвагах. Годі було уявити собі одного без другого. У пана Якова теж маєточок був. Менший, ніж Сальмонів, зате маєточок той не танув, а якимсь дивом ще й ріс. Казали злобні язики, що Яків обгравав Сальмона безжалісно в карти, і вже не знати властиво, що належить Сальмонові, а що Якову.

Ми засіли при столі в окремій кімнаті. З'явилися дорогі напої, закуска.

— Дуже приємно зустрінути земляків, — говорив Яків.
— А то життя таке безбарвне, нецікаве. Скучно, нанове, на світі, повторимо ще раз.

— Скучно, — потвердив Сальмон.

— Марнота над марнотами, все марнота, — цитує пан Сальмон за Ёклезіястом. Я так часто чую ці слова... Рід проходить і рід приходить, тільки земля стоїть собі во віки. Сонце сходить, сонце заходить та й квапляться знову до того

місяця, де має сходити... Усі ріки течуть у море та й море не переневирється. Що було колись, те буде знову.

— Але признайте, джентльмени, що бувають хвилини, коли вона не так. Бувають хвилини, коли здається, що сонце сходить тільки для тебе і захід його, як неописана краса, що її оглядають, приміром двоєчко. І місяць і зорі — чудо. І байдуже вам тоді, що ріка, над якою сидите, пливе собі в море і моря не наповнить. Бо наші серця наповнені до краю, гм, щастям!

Я оглядав здивовано нана Якова, не сподіваючись почути від нього таких слів. Я мимоволі згадав тебе, наші зустрічі, увесь отей занурачений життєвий каубок. Я вже довго не бачив тебе, я не знав, що діялося там у моїй неприсутності. А слова Якова були про тебе, без сумніву про тебе. І коли він, любуючись моїм дивуванням, докінчив свої думки, ти наче станула на мить між нами, твоїми прихильниками, і тихими та смертельними ворогами.

— Згадалася, нанове, наша остання зустріч у Ольгерів, — промовив Яків. — Дійсно була капітальна, капітальний був турнір. Майже середньовічний. Тільки лаврового вінка, чи там квіти від дами серця, ніхто не отримав.

Я змеччав, але Сальмон оживився.

— Так, між нами, нана Зубер, не закінчено. Цю другу партію я мав виграну, але обставини були ненормальні, надто всі участвовали.

— Сенсація ж була!

Аж ніякої.

А цікаво, чи нана Зубер такий мистець і в карти?

Справді, — ще більше оживився Сальмон і зразу іро-

нічно додав: — Може, але тут, крім мистецтва треба чогось...

Ми вже були по котрій чарці бургундського і мені легко шуміло в голові. Згадалися попередні зневаги, посмішки, і я спалахнув гнівом. Але Яків зумів зупинити мене, поки я заговорив.

— Пан інженер Зубер великий підприємець. У нього пляни великі. Чував дещо, — продовжував він, бачучи моє захоплення. — Це людина безмежних можливостей. А в карти він грає теж досконало, як правдивий джентльмен.

І він вже розгорнув талію карт, що з'явилася в його руках не знати звідки.

— Бридж? Не підє. Покер? Фербель?

— Фербель, — промовив Сальмон знехотя.

Кarti тихо впали на оксамитне накриття. Я відсунув свою.

— Ви, пане інженере, страшенно серйозні, — промовив Яків, підморгуючи весело. — Може аж надто. Ви подумайте, що така постава робить наше життя скучним, пісним. А в житті буває багато дечого милого - гарного, хоч і не серйозного. Я б сказав, що оте несерйозне, ота гра, то може й найцікавіше, що лишається людині у висліді її життєвих мує.

— Даремні балачки, — озався пан Сальмон. — Це речі, яких вже не вивчиш. Це справа культури... Але ця золота дєба минула, здається, безповоротно. Усе вертається до первісних форм. До влади доходять плебеї, простаки, люди без почуття гумору. Тон завдає півдикун, що не розуміє ні гри, ні смаку риску, ні жарту.

Я подивляв Якова, як вів він розмову, граючись з нами,

наче дітьми. І тепер, зміркувавши, що зараз може дійти до гострої виміни слів між мною і Сальмоном, він розсинався дрібним хіхотом, якимось чудернацьки випускаючи повітря з своїх запалих грудей.

— Хе - хе. Превелебна культура. О, ваша ексцеленціє, останні її могікани! Ваша правда. Але... таки заграймо. І балачку можна вести при цьому. Alea acta est! Кості кинені, джентльмени. Тепер відступу вже нема. О, знаменитє, інженер Зубер підняв свою. Знаменито. Починається малоццо не історична гра.

Він викидав злегка, шулерським рухом, карти і говорив:

— Ваша правда, ексцеленціє Сальмон. Ви, пане інженере, не дивуйтеся нашим відгомонілим титулам, але вони зворушливо приємні для вуха. Так ось, ексцеленціє Сальмон, для чого живе людина на світі? Страшенно філософічне питання. Різні його розв'язують всякі філософи й мудреці. Але люди загалом розв'язують його дуже просто. Живемо для емоцій. Для вражень! Властиво, ми шукачі емоцій, ваша ексцеленціє. Своєрідний спорт. День, прожитий без емоцій, втрачений, порожній, і в серці порожньо. Потребуємо нервового подразнення, напруги. Щоб поза спину ішли жижки - дрижки.

— Ви знаєте, панове, — продовжував він, відсуваючи для себе байдуже купину банкнотів з виграної партії, та починаючи нову. — Я вичитав недавно: Зловили хлопця дванадцятилітка - підпалювача. Запитували, чому підпалив сусідню хату. Признався, що йому приємно дивитися на охоплену вогнем будівлю, на переляканих людей, чути крики, лементи, бачити метушню. Тоді відчуває, як спиною про-

ходять приємні дрижки. Думаю, що і версія, ніби Нерон підпалив Рим для поетичного надхнення, вигадана літераторами. Справа була куди простіша. Неронові надоїли вже глядіядори, покірно йдучі на смерть християни, цирки. Ніяких приємних дрижаків на тих видовищах він уже не відчував. І тільки грандіозний вид палаючого Риму, море полум'я і пекельних димів, збожсволілих тисячів, що топтали себе по вулицях, охоплені жахом — на мить, можна сказати, на досить довгу мить заспокоїли спрагу емоцій ненаситного імператора. А потім, потім він дійшов логічно до останньої емоції, я думаю, найбільшої емоції, на яку не кожен здібний: він наколовся на застромлений меч.

— Ви, пане інженере, здається, здивовані моєю балачкою. Але я мабуть не голошу ересі. Цілий римський понуплюс шукав емоцій. Так - так. На схилі доби. Перед занепадом. Коли все мало вернутися до первісних, варварських форм, як каже ексцеленція Сальмон. Перед занепадом імперії. Перед приходом варварів, що не знали різьблених з мармору божків, ні арф з солодкими мельодіями, ні Колізеїв, ні вин перлистих, ні тканин дорогих, а несли божків, тесаних з дерева, і одягнені були в шкуру, і смакували сире м'ясо та вколювалися під іржання коней.

— О, емоції! — тукнув він патетично, а карти мигали в його руках, пересовувалися в його пальцях, як живі. — Для вас, емоції, блукаємо по лісах. Надбіжить заєць, дрижаки по спині. Ексцеленція Сальмон націлиться з стрільби, сипне шротом. Куцохвостий перекинеться, беркичне і завмре сірим клубком. Ексцеленція Сальмон підбігає, піднімає своєю здобич. Він міг би залишити її наганячам, але він хо-

че доторкнутися ще теплою тільця. Мабуть тоді від доторку біжать мурашки, щось лоскоче ніжно - ніжно.

— А трапиться наскочити на дика, тоді дрижі куди більші, солодко - некучі, аж в потилицю б'ють. Правда, ваша ексцеленціє?

Сальмон не відповів. Цигара давно загасла в його засмаглих устах, подовгасте обличчя схудло ніби ще більше, зблідло, і скидався він тепер вже не на людину в силі віку, а на втомленого, безсильного старця. Він розглядав мовчки свій вахляр карт, може надумувавсь, як заграти. Його мабуть бентежив факт: Черга ішла за чергою, а він програвав безперобійно. Я дивився си'янілий і розгублений на купу банкнотів передо мною. У Якова було теж їх багато, але в мене більше. Я вигравав, хоч грав механічно, з ненависттю рішений програти все в тому товаристві.

А карти в руках Якова мелькали, його рухи ставали такі швидкі, що я ледве вловлював їх. І мимоволі слухав дивної мови, що її вів Яків невтомно у супроводі гри.

— Приємні дрижаки проходять всім тілом, коли на кінських перегонах положиш половину своєї фортуни на грайливого жеребця і бачиш, як жене твоя надія до мети, як ось - ось вирветься першим. Як люто натискають джокєї шпонами, зігнені в дугу, у ритмічних порухах з кінськими тілами. Програв! Два метри різниці було всього. Дрижання міцні, міцні, аж голова ходором ходить.

— Маю підозріння, мої джентлмени, що і ми засіли тут, щоб викликати трішки емоцій. Так - так. Але, ваша ексцеленціє, я доходжу тут до дуже некорисних для нас висновків. Ми вже не здібні сприймати емоції свіжо, ми як отой

нещасний імператор. О, скільки, приміром, емоцій було б з вашої фортуни, коли б мати змогу пережити втрату кожного п'ятака, як переживає її хлопчина, що бавиться монетою і не зумів спинити її безжурного покоту у глибоку щілину. Дрижаки пробігають по його тілі й оклик розпачу зривається з його вуст, потім голосне ридання, що його втихомирить тільки пестлива материнська рука.

— А от ексцеленція Сальмон кладе тепер котрусь уже тисячку і ні зморгне. Ну, може там тріщить щось таке невиразне, ніби зворушення, ніби шкода. А втім, чи не все одно? Марнота марнот. А от інженер Зубер щасливіший у тому відношенні. Коли він кладе тепер свій банкнот, ба, ще й дубляє, він тремтить. Його емоції величезні. І по хребті ідуть дрижаки.

Мені справді пробігали мурашки поза спину. Якоюсь несамовитою видавалася мені наша гра. А Яків, як демон. Я заримітив нараз: він замінив карту. Рух був зручний, та я догледів. Я був так приголомшений тим відкриттям, що забувся зовсім. Яків вгадав мабуть що я зауважив його обман і розсипався штучним сміхом.

— Га - га, джентлмени, ставка висока, висока. Варта емоцій. Хто візьме її, візьме фортуну.

Його фізура, прилизана помадкою, лисіла, обличчя розтягалось в гримасах посмішки, як у вправного циркового кльовна. Нараз він прижмурило око і підморгнув до мене значучо.

Я підвівся мимоволі.

— Певне, — промовив я, — наша гра надто... поважна, як на гру. Я пропоную перервати.

Сальмон відвів очі від карт і глянув на мене здивовано, не розуміючи причини мого наглого виступу, потім на Якова і знову на мене, та вже з презирством і зневагою, що на неї заслужив собі простака - плебей, що попав якимось у вибагливе товариство і поводитьсь в ньому по-простацьки.

— Ах, пане, — зідхнув Яків невдоволено. — Партію закінчити треба, карти кинені, відступу нема. І думаю, нема чого гарячитися. Бачите: гроші. Ваші. Ви виграли. — І він поволі, не спускаючи з мене очей, підсунув мені купу баннотів.

Там були тисячі. Це він ладив для себе і в останній хвилині, використавши мабуть моє змішання, знову змінив усе, щоб окупити мою мовчанку. Моя рука лежала не порушено поперек стола. Була мить коли я хотів кинути тими папірцями викривлене в посмішці його обличчя. Але я не зробив цього. Я мовчав, ніби загипнотизований зором Якова. Це він грав так. Може весь вечір гра йшла тим ладом. А чи добре я доглянув? Перед ким кинути великий закид? Перед Сальмоном? Сальмон буде тут суддею? Він, що з таким презирством щойно глядів на мене і тепер, запалюючи цигарку, поводитьсь так при столі, ніби я зовсім не існую для нього.

— Ви бачите, ексцеленціє! Інженер Зубер приголомшений виграшем. Навіть не має сили взяти своєї фортуни. Беріть, беріть! Ресипіа поп olet, — Казав мудрий Веспасіян...

**

Зубер замовк. Він аж тепер схаменувся, що події мину-

лого захопили його з собою і, розказуючи їх, він наче пережив їх з тою самою силою вдруге. Він глянув тепер на оточення і параз видавалося йому, що він наче роздвоївся. Оце він розказує про минуле. А хтось другий стоїть ніби перед ними, перед парою старих людей, що присіли біля джерела. Вони посивілі, сумні. Вони зламані, їх щось ділить, бо вони відвернулися одно від одного. Вони закам'яніли в безрусі, як заляті. А час іде, а сонце хилиться до заходу. Не багато вже в них часу...

Може вона обернеться, промовить що. Ні, вона похилила голову і жде. Вона ще в минулому, вона сирагло й тремтячи жде, щоб почути кінець, щоб знати всю правду.

— Коли ми вийшли на вулицю, — заговорив Зубер по довній павзі, — вже був пізній вечір. Сальмон мовчав, а Яків говорив безупинно, ведучи нас кудись. Я йшов розторощений. Перша мить моєї реакції проминула, грімні вже були в моїй кишені. Все сталося і вороття вже нема. Я передумував, пригадував собі кожну деталь і не міг додумати до кінця. Присутність Якова паралізувала мої думки. Може відійду, передумаю і виявлю все. Щось зроблю. У мені виростав глибокий жаль до Сальмона. Ніби він, ограблений, обдурений, був винником всього. Коли б не він, не його неиримиренна, принизлива поведінка супроти мене, я висупив би. Коли б не він!

Я хотів відійти і став прощатися. Але Яків висміяв мене. Тепер, коли вони щойно почали гуляння? О, свята простото! Инженер Зубер хай раз побачить, як гуляють останні моїкани, які чарп криють в житті, коли брати його не надто серйозно. Це йому не завадить для життєвого досвіду.

Він тримав мене цупко біля себе, ніби лякався пустити мене з своїх рук, бо мажу протверезіти. Він вів мене не відомо куди. Сальмон не відзивався. Важко було вгадати його настрій. Щось понуре було в його мовчанці, у всій поставі й ході.

— Я стверджую, що карти не дають майже ніяких емоцій, — говорив між тим Яків. — І щоб вечір не був втрачений, я осмілююся запропонувати зайти в те місце, де ми сьогодні мали честь зустрінути нашого достойного інженера.

Я глянув і пізнав казино гри.

— Пан інженер заїде тепер відважно. Однаково його оті папірці наче печуть. А як кинути їх на рулету, гра буде знаменита.

Він ввійшов перший, за ним Сальмон, за ними я. Наша гра привернула загальну увагу. Я кидав гроші на пронаще, а вони верталися, збільшені, подвоєні, мали до останнього і знову виростали в тисячі. Яків усе підбадьорював мене. Він мав бажання, щоб я програв усе до останнього шеляга. Але доля рішила інакше. Програвав Сальмон. Він кидав понуро свої рештки на резшипане коло, уже без вагання.

І цієї ночі знайдено Сальмона в готелі з простреленою головою.

Він чув, як ворухнулася вона рвучко, наче сполохана давно прогомонілим стрілом. Тепер дивилася вона на нього в крайному напруженні й чеканні.

Я довідався про смерть Сальмона аж через кілька днів пізніше. Вістку приніс мені батько на лісничівку, де по недавніх пригодах шукав я спокою. Вістка потрясла мною. Я

виїхав негайно, щоб довідатись більш про все. Я знайшов нотатку в пресі. Там згадувано теж про нашу ганебну гру, названо мене і Якова товаришами Сальмона. Якова, як приятеля Сальмона, що перебував разом з ним у готелі і перший доніс про смерть. Стверджено можливість самогубства, серед досить невияснених обставин.

Я пригадував собі настрій Сальмона у цей вечір, його поведінку, дивну мову Якова, що приневолював здогадуватися про не одно з їх минулих гулянь і спільного перебування. Ти розказала мені про свою останню розмову з Сальмоном, що в ній ти дала йому зрозуміти, які безнадійні його заходи прихилити твоє серце. Я схильний був по тому всьому признати теж, що це самогубство. Самогубство, але... Я думав мимоволі про Якова, про його ролю в тій понурій історії. Про нашу останню гру в карти. Події випереджували мене. Сальмона вже не було, не було судді і учасника цілої тієї історії. І годі було мені класти справу перед правдивим суддею. Надто вже все було заплутане, скандальне для мене самого і ганебне.

Мене втихомирила праця. Я поринув в ній, докінчуючи розпочаті будівлі, виготовляючи при допомозі кількох приятелів пляни Соняшного Проспекту. Лист від тебе заалярмував мене. Ти писала, що пан Яків освідчився тобі несподівано під час останньої візити у вас. Ти відкинула його, а ця ваша остання розмова була така драматична і незвичайна, що тобі лячно тепер цієї людини, лякаєшся помсти Якова, лякаєшся невідомо чого. Батько теж вражений подією, взагалі пригноблений. Роман виїхав на малярські ступі за кордон і у вас тепер сумно й пусто.

Ти пам'ятаєш наші заручини. Вони випали несподівано сердечно. Мені здавалося, що батько навіть був радий мені. За мною вже були діла. Мій проєкт Соняшного Проспекту став предметом дискусії, моє ім'я голосним. І наше щастя згодом здавалося безмірним, нескаламученим, хоч інші роки, батьки наші повмирали і були ми самі. Але хтось зорив за нами весь час. То був Яків, отой здивачілий відлюдок - багатій. Він слідкував за кожним моїм кроком. Ми навіть ніколи не згадували про нього, ми й не навідувалися часто в наші сторони, щоб не зустрітися із ним. Його ненависть до нас була страшніша від смерти. Останнім разом ми були там з Робертом на могилах батьків. Двір уже був проданий Романом. Він залишився на чужині, полюбивши чуже небо і людину, що родилася під тим небом. За ними збереглися тільки оті простори попід горою і моя батьківська оселя. Я післав Роберта доглянути лісничівку. Тут мабуть і застукав його Яків. Я уявляю собі сцену зустрічі цього циніка з Робертом, його моторошну гру, невпійману хитрість і обдесливість. Він познайомився з хлопцем легко, легко вкрався в його серце. І тоді виконав свою пімсту. Він розказав йому про нашу останню гру в карти, з Сальмоном, про мою уявну провину, мабуть просто сказав, що я був надобавок причиною смерти тієї людини. Він дав хлопцеві на доказ старі газети, що в них різне писалося, я знайшов те потім на лісничівці.

Удар був жорстокий, наше щастя знівечене в одну мить. Я міг розказати тобі про все, але що з того. Роберта не було і мої вияснення безсилі. Тоді я вирішив зректися всього майна. Бачиш оті павільйони. Це все збудував я не-

давно і віддав в громадське користування для санаторії в горах. Тут на тому місці, де почалося наше щастя.

Тепер ми вже не маємо нічого. Я написав про все Робертові. Він відповів негайно. Ось лист від нього і пробач, що даю його тобі щойно тепер. Завтра зустрічаємо Роберта, він вже в дорозі додому.

Вона жадібно пробігла по рядках і затихла. На її карих очах набігали сльози. Вони котилися по обличчі зворушливі й непотрібні, бо обличчя вже розсянювалося в усміху безмірного щастя. Вона простягнула Зуберові руку. Він підніс її до своїх уст, а коли їхні погляди зустрілися, їх пройняло оте саме почуття, як давно - давно, коли вперше син побережника і багата графянка при самотньому джерелі в лісі виявили собі свою любов.

БЛУДНИЙ СИН

Останній гураган, налетівши з моря, люто наліг на місто, ніби намагаючись зрівняти квартали височених хмарочосів з довколишніми затоками. А як війнув вітер проймаючим холодом у вибиту шибку сірої, надбережної кам'яниці, тоді забутий всіми нью-йоркській «бом», Майк Дзюбина, протверезів на мить з важкого, передсмертного марення.

Він довго дивився у прозорий квадратик, поки помітив, що це вікно його нужденної квартири. Порвані, кошлаті хмари за вікном мчали з швидкістю гурагану, перевалювалися над містом незліченними полчищами хвостатих потвор, кошмарних велетнів, летючих драконів. Шпилі хмарочосів рвали ці полчища і під їх навалою ніби вгиналися, як височенні корабельні щогли, розгойдані бурею. Люто, з несамовитим ревом і голосінням набігали щораз нові орди і все вже, здавалося, летить із ними без опертя, без стриму, і захоплює його з собою.

Дзюбина заплющив очі, ніби втікаючи від цього лячного, незрозумілого вже для нього світу. Він лежав довго в глибині темряви. А коли вона нараз стала сірїти, проріджуватися, він здивувався щиро, бо очі в нього були заплющені.

хоч повіки лежали на них важко, як холодне оливо, він став бачити нараз знову якийсь дивний світ. Видіння напливали самі, ним не прошені, не кликані картини, події, люди. Все нагасле, минуле, вставало в яскравих кольорах...

**

Ось, налився той дивний світ зеленню. Ніби море. Ні, не море — зелена ярина на полях. Як ціна попеліє на ній бліде, ніжне, ще не налите сонцем колосся, розгортаються первинно свіжі лататі пера. А вітер оживає все легким доторком. А серед цього зеленого моря темніє кущина дерев. Одинока, більш нічого. Між деревами видно верх солом'яної стріхи. Голубою, несплямленою тканинню напнулося над зеленим морем небо, і тільки в далині, де зливається воно з яринами, видно рубець задвір'яньського лісу. Така тиша, неймовірна, врочиста. Картина тремтить, наче привид, що розплинеться зараз. Ще мить, і щось станеться.

І справді, схвилюване море произує нараз залізний гук, що наближається, наче грім. Наростаючий стукіт десятків залізних коліс сколихує тишу, переможно вівікає паротят' аж до країв натягнутої голубої ткани.

Звідси, з загубленої між пшеницями стежки, Михайлик бачить тільки чонець димаря, що пливе по зеленому морі поза їх садибою і свавільно снує пасмо чорно-синього диму. Все далі він гонить вже тільки рештки диму над нивами.

Гіркий клапоть долетів аж до хлопця, захопив віддих, як отруя, і свіжа хвиля повітря сполоскала все. Але він не зважає на те, він стоїть як заворожений, ще заслуханий у гур-

кіт десяти коліс. Довго чекати, щоб почути його знову. Аж завтра. Все життя тепер укладається так, від одного проїзду до другого. Це з того часу, як провели через рівнину залізний шлях. Як рука невідомого інженера накреслила рівну лінію від Стежиці, минаючи багатополі Зашківці, просто до Задвір'я, щоб ніби навмисне наблизитися аж до самотньої садиби старого Дзюбини, знівечити врочисту тишу рівнини і змінити життя його сім'ї.

Батько. Кремезний та похилий. Він рідко вдома. Нічого робити тут. Клапоть землі перед хатою і - все. Ходив на заробітки. Все робив, що попадало, бочки, граблі стругав, коші шів. Печі мурував по селах і все приносив додому то муку, то картоплю. А як стали будувати коїю, пішов туди перший на роботу. Ішов щоранку. Крадькома вибігав туди й Михайлик, поки були близько їх хати. Наче велетенським ножем розпанахано живе, зелене тіло рівнини. Сотні людей метушилися з тачками на насипах, рили рови, клали дубові пороги рядочком - рядочком, а на них дві лінії з заліза.

Так через всю рівнину ген аж за Задвір'я. Простягався шлях, десь у світі. Батько від'їздив туди цілі дні, тижні, рідко навідуючись додому. А потім вернувся, щоб більше не виходити. Шлях будувати скінчено. Роботи більше нема.

...То, саме, батько сидить біля столу і рахує гроші. Отак велика, порепана рука складає незграбно на купку розмальовані папірці, що в них така дивна сила скрита, якій кланяються всі, коли візьмуть оті папірці в руки.

- Та було б на два гектари, --- каже батько, помовчавши.

Мати пораяється біля печі, підійшла до мисника, виймає

ложку і чомусь не озивається, хоч батько дивиться на неї. І тиша така велика, гнітуча в хаті. Довго вибирає мати ложки, бо багато їх. Вони навколо стола, подалі від батька. Він, Михайло, потім Ілько, Василь, Гриць. І Марійка, і Ксеня, і найменша Галя, що ось вилізла з постелі на стіл і човгає по ньому у куцій сорочечці, простягає дрібну ручку до купини магічних папірців під батьківською правицею.

— Тять - тять --- ручка щипає різки банкнотів, а батько закриває їх щільніше, боронить і все дивиться на матір.

— Я ходив учора знову до дідича, просив. І Мошкові обіцяв баришівне.

— І не ходи, — озивається мати, — однаково не продасть.

Нікому не продасть. Не витрачай грошей на могоричі.

— Не витрачай, — ох, який гнівний, неласкавий голос батька. — Не купимо зараз, то незадовго нічого не лишиться. О, ті все з'їдять! — батьківський зір прошиває його, Михайла, потім перебігає по дитячих личках, рука мне люто чудодійні папірці, відсовує малу ручку. Батько підвівся, і обіду не їстиме. Гнівно грюкнув дверми, вийшов, он стоїть на подвір'ї, стоїть, і пішов за ворота...

У хаті глухо, так тяжко, аж діти мовчать, хоч нічого не розуміють. Тільки він, Михайло, розуміє вже все. Йому ж шіснадцятий. Землю батько купити хоче. Заробив гроші, три роки, як віл, зранку до ночі гарував на тій колії, і землю купити хоче. У них тільки кілька загонів. Одна корова. Все хліба не стає, все купувати мусять навесну. А дітей скільки, а ротів скільки. Землі треба. Але ті чудодійні папірці на диво тут безсилі. Все за них отримаєш, а землі ні.

Перед хатою вузенькі ниви зашків'ян. Такі вже вузенькі, що перескочити можна. Ні п'яді вже не продасть ніхто, як свого нальця не вріже. Один п'яниця був було колись, той Дзюбині продав, тут і хату поставив батько.

А позаду хати двірське. Таке широке, що оком не сягнеш. Якби різочку та долучити до їхнього, то й сліду не було б на панському. Але дідич не хоче. Ну, не хоче і кінець, хоч як батько просить, вже кілька тижнів побивається. Папірців має пан доволі. Земля дорожча. І ніхто нічого не порадить тут. Ніхто на світі. Так страшно, сумно від цього.

**

— ...Михайле! Михайле!

Хтось кликав його. Може мати до обіду прикликала? Холодно стало на душі, бо він оглянувся, а матері не було ніде, щезло видіння, щезли брати й сестри, діти, що недавно тісним колом оточували його, найстаршого між ними. Була тільки темрява, страшна, бездонна... Він хотів проглянути її і тоді вона рвалася на клапті, проріджувалася, сіріла, розсипалася в рожеві, багряні кружева. А голос не вмовкав. Хтось кликав його вперто по імені, все настирливіше. Розгублений зір спрямовувався розначливо за голосом, поки плетиво вогняних кругів не розсипалося.

Просто над Дзюбиною нахилилося людське обличчя, чийсь очі, а обличчя заросле густо, якесь лячне, незнайоме. Очі Дзюбини стали від цього несподіваного привиду наче скляні, затяглися знову імлюю і він, хоч дивився, не бачив нічого. Але чув виразно:

— Михайле! Гей, старий! Вмирати хочеш? Гей, то я. Не пізнаєш Джана? Ну, Михайле! То я, Іван Колибар!

Імла зійшла з очей Дзюбини, він знову побачив заросле обличчя, що хиталося над ним стурбовано, побачив нараз усю згорблену постать приятеля їх бездомних днів, і посміхнувся блідо.

— Півгодини вже тебе буджу, — говорив Колибар, зрадивши. — Що з тобою? Довго вже тебе не бачив. Питаю Джорджа, питаю Боба, ніхто не бачив, не знає, де ти подівся. І по гарбичах не ходить з мішком барахло вибирувати і в салуні нема. Гей, тьохнуло мені нині в серці, може з ним що зле. Піду, погляну. Приходжу. А то двері відчинені до тої нори, вітер дверми ринає. А ти на ліжку лежиш під тим лахміттям. Я до тебе, здавалося, що вже й не дихаєш. Торкаю рукою, е - е, ще теплий, живе. Ну, то як, що тобі? Та чи ти чуєш, що я до тебе говорю? Майк!

Дзюбина насилу притакував, він хотів щось сказати, неспокійно ворухнув рукою, мов би хотів вхопитися чогось, як потопельник, що поринає безпомічно в глибину. Бо світ став гаснути знову, все провалювалося в кромішню темінь, і він летів туди, здавалося, без кінця довго, так далеко, де вже не чути ні голосу Джана, ні гомону цього світу...

**

Це були півсумерки, ніби вечір. Ніби його рідна хата. Не світилося в хаті, хоч вечір довгий, зимовий. І тільки від снігу, що на дворі, в хаті трішки світла. Материнська постать скулена в куртку на ліжку, біля дітей. На стертих солом'яних постелях брат Гриць та сестри - Марійка і Ксеня, і найменша Галя. Може сплять, а може прислухаються

крадькома їх розмові. Бо він сидить кінець стола. Достоту, як батько, на тому самому місці.

А де ж батько? Ой, гаряче у серці, в очах. Нема вже батька. Як не вдалося купити поля, як стали гроші розпливатися, заломився старий Дзюбина. Став хворіти. Обірвав собі щось в середині, дубові пороги та залізні рейки двигаючи, не доїдаючи, не досипляючи. Отак надією жив, що дітям буде. А потім, як поля не купили, обірвалося щось і в душі. Чах, в'янув, жовк. І відійшов страшний у своїй мовчанці і чужості. Умирав на Михайлових руках вночі. Веї снази тоді, тільки він ні, і мати голосила тихо, розначливо, б'ючи головою в одвірки.

І ось вони вже два роки без батька. Він господар тепер, він коротку нивку обробляє, господарює, але що з того? Два, а тут ще п'ять.

От, про те і говорили з матір'ю щойно, і їх мова урвалася. Сплять тихо діти, а мати каже тривожно в темні.

— І чого ти так гніваєшся, чого так на матір кричиш? Боже мій, та яке то життя? Боже мій! А що я зроблю сама? Кажу ж, женися, візьмеш кілька моргів приданого...

— Женися! Ого видумали! На ту о... гамарню! На ту сарану! То я маю руки зробляти на них? А вони, як поїд-ростають, то дасте Ількові загін, Грицеві загін, і Марійці і Ксені, та й мені загінчик лишиться, що перескочу. Ого, такого дурня не знайдете. Ого!

— А що ж ми будемо робити?

— То вже самі собі голову ламайте, а я не буду. Ого я собі пораджу.

— Як собі порадиш?

— Ого! Велика штука. Вже я собі пораджу.

— Я бачу, що ти тепер в хаті щось як чужий, щось задумуєш. Бійся Бога. То на те я тебе годувала? Та ти найстарший, ти маєш матері допомогти і сестрам, усьому лад дати, як батько.

— Як батько! То - то!

Урвалася розмова. Хоч і не доказав усього, але мати вмовкла, зацімила з болю. Умер старий Дзюбина з думкою, що всьому їх нещастю винна його жінка. Що тоді відмовила його Мошкові барини дати. А було б усе, мали би поле, були би як люди. А потім все пропало. І така ворожнеча була безмежна, така довга між ними і матір'ю. Страшна. А в ній діти були союзники, і вороги. Чомусь батькова рука була йому ласкавішою змалку. І йому найбільше жалівся батько рідкими та довгими сповіданнями, коли поганяв позичених коней, а батько вів плугом по загоні, щоб чужу межу не підрізати. Жадібно слухав батькової скарги і так розумів: всьому винна мати. Вона одна не розумна баба. Якби не вона, були би сьогодні широкі загони, було б де коні повернути на нову скибу, були б ситі...

І ось він заціпив зуби, мовчав у темні вечора, сидячи край стола, і не здригнувся, як схлипувала мати, здушуючи плач по невдалі і гіркій розмові з сином. Ще й бундючно підвівся та злісно дверима тріснув. Як колись батько. Вже він щось зробить, вже він не від сьогодні думає, плянує та готується. Та й відкладати нема чого.

На дорозі заметіль. Холод. Треба бродити від їх самотної садиби снігами через поля, ген, аж де світиться у Зашківцях. Так би на довгі зимові вечори бродив снігами, а то

тепер, дійшовши до зашківецьких хат, на сільську дорогу, глянув на освітлені вікна і завагався. О, там гучні вечірки. Там вона, Марійка Гнатова. Це про неї думає мати. А Гнат багач та не ласкавий до нього. А дівчина хороша. Закортіло зайти.

Але повернувся селом у противну сторону, в зав'язаний прогін. Сніги прилягли, придушили стару розлогу плебанію.

— Ге - ге. То ти Ілька Дзюбини син, — питає панотець, вийшовши до нього в кухню, — Ільків. То що? Женитися хочеш?

— Я, прошу отця, хочу метрику.

— О, а то пащо?

— Поїду.

— Куди?

— Та на заробітки.

— Аж метрику треба?

— А може всяке трапитися. А я документу жадного не маю.

— О! — панотець дивиться, дивиться, старий уже, і погляд його світлий та пронизливий.

— А куди? — допитується.

— О, чи я знаю, набирають тепер людей всюди. Може у Чехію.

— А мати знає?

— Знають.

Збрехав. Аж лячно стало нараз від тієї брехні. І так поспішно вітався з приходства з документом. І так гарячково, щоб мати не довідалася, кидав рідну хату. Навіть не попросився. Гроші вже з рік збирав, заробляв, де міг, і ща-

див, матері і нічого не кажучи. А на весну вже все і готово було. І вербунковий агент всі папери дав, геть усі чисто, і пошки, як їхати далеко, далеко, у золоту країну. То саме найняли в Зашківцях в Дмитра коня та плуг на день. Ранком мав іти туди та привести, щоб їх нивку зорати за той день, картоплю та бобу посадити трохи, та ячменю посіяти і пшениці. За коня і плуг потім у Дмитра тиждень відробляти має.

Схпився тоді удосвіта, крадучись, щоб мати не почувла. Але вона прокинулася.

— То ти вже ідеш Михайлику? — запитала ласкаво, ніби жалуючи його, що так досвіта мусить встати до роботи.

— Я йду, — потвердив він глухо і щось здавило горло, що більше слова не промовив би і все тіло затремтіло наче в пропасниці. Мовчки висунувся в сіни, нащупав у кутку приготовану з вечора дерев'яну валізку з своїми достатками і на двір, за ворота...

Війнуло на нього леготом, паром зораних піль, запахом дивним, чадним, солодкавим. По теплій ночі скропленій травневим дощем, вся рівнина ніби бурлилася прозябанням. Сизий чад похмілля життєвої стихії стояв над рівниною, висів туманами над гайками. А вгорі повітря вже прозоріло і рання пташка, захлистуєчись радісним співом, збивалася все вище над полями, ніби хотіла першою побачити джерело тієї великої містерії життя.

Михайло стояв розгублений за воротами, навіть на мить поклав свою валізку на землю. Якось страшно стало, що так матір обманує, так жахливо, як злодій. Що ось буде така днина, як золото на цій рівнині, а його вже не буде тут.

Людей буде, людей. Снуватимуться запряги з плугами, боронами, висиплються роями жінки в білих серочках, кумедно підбігаючи щойно виораною борозною за плугаторами, щоб впору та рівно накласти туди рядочками картоплю, що їх зараз покриє чергова скиба у невтомному кружлянні. Поважно підуть по лискучих, масних скибах сівачі, розсіпаючи золото... Раз - раз - раз. То марш праці і труду, маєстатичний, найбільша у світі парада. Так батько вчив його сіяти. Ліва нога - сип, ліва - сип, ліва - сип... Марійка Гнатова... Три морги дав би Гнат, може...

Михайло глянув мимоволі вбік заснулих серед рівнини Зашківцець і чудні думки розвіялися. Якийсь ранній плугатар уже над'їздив звідтіля. Михайло вхопив свою малу валізку і пішов, підбігаючи. Лиска земля цушко придержувала кожний його крок. Аж як добився до залізничого шляху, іти стало легше. Ще раз глянув боязко на рідну хату, що темніла серед піль незугарною купою, повернувся плечима до сонця і пішов просто попри шлях на захід.

Підхопив його на свої ступені швидкобіжний потяг і ніс, ніс день, і ніч, і день. Наче у сні блукав Михайло чужими містами між юрбою незнаних людей. Ні думка, ні воля власна не працювала, він увесь перемінився у слухняну стрілу, що мала впасти на означене місце. Де, як, - все вписав йому агент. Мовчав. Мовчав поштовхуваний з уряду в уряд. Оглядали його метрику, папери, що їх розкладав усі разом перед кожним, хто питав його про будь - що.

А потім прийшла остання хвилина. Він пройшов вузькою кладочкою на корабель. Кладочку піднято, загули гудки, корабель здригнувся і посунувся від берега. На очі

набігли тоді вперше сльози. Він стер сльозу шерстю, по-лохливо, і стояв онімій, задивлений на шматок землі, незнане місто з костьолами, вежами, лісом портових двигунів, що відпливали все далі. Швидко не стало з цього всього сліду. Корабель виїшов на повне море, все прискорюючи ходу. Води темніли, на них вже налягала темрява беззоряного вечора, а він все ще стояв на палубі, боячись зійти вниз у кабіну, між людей.

Нараз серед цієї чужини хтось кликнув по імені. Він підбіг, тремтючи. На східцях з палуби стояла якась дівчина, обернена до нього плечима, і кликала когось. Але це не його, це був хтось інший з таким же ім'ям, як і він, якийсь чорнявий парубок, що оце підійшов до дівчини і тепер обоє виходили східцями на палубу.

То була лемківська сім'я. Батько, мати, дочка, та син. Продали все вдома, щоб заплатити за дорогу та за морем щастя шукати. Михайло познайомився з ними та просиджував увесь час на розмові, то так мовчки крадькома задивившись на Юлію. Різнобарвними кораликами гаптований чорний корсет огортав її стан. Смагли м'ясисті коси, чорні, розумні очі. Личко здорове, рум'яне. А ростом майже з ним.

Вона соромилася спершу його, мовчала, потім розговорила. І збившись у гурт у малій кабіні, під хитання корабля, задивлені на безмежні, спінені води, що їм не було кінця, співали лемки:

Будь здорова, землице,
Іду к' Гамерице
Зарабать їду пінязь.

Будь здорова, сестричко,
Не плачте, мамічко,
Єще к' вам верну даколи зас.

Будь здраве, младеньке
Дівчатко шварненьке,
Штом тя міловал барз.
Ждай на мя, кусіса,
Дасть Бог, што вернуся
І пак ся будем міловать барз.

Поїхав за гори,
За ліси, за море,
Ждали го през довгий час.
Гдеси в Гамерице
Загребли в землице,
Юж ся не верне нігда к' нам зас.

* * *

Він прокинувся легко, ніби ще під ласкавим поглядом дівчини. Важка втома, щеміння всього тіла щезло безслідно і віддих його став легший, хоч частіший. Хвилину він очунювався з приємного сновидіння. У кімнаті світилася свічка.

— Хто її засвітив? — подумав Дзюбина і уважно повів зором довкола себе.

У кутку, біля залізної нічки хтось ворухився, схилив-

шись. Джан! Старий Іван Колибар! Розтоплює піч — дивився Михайло, радіючи рухом другої людини, опромінений теплом чиеїсь турботи. Хочє загріти йому в хаті. Ось коле скипи з якоїсь піднятої на смітнику дошки, накладає їх обережно в пічку на папір, черкає сірник. Спалахнуло полум'я. Воно жадібно облизує папір і вже розпливається стихією, готове розсадити круглу, залізну пічку. Джан кидає в огонь щораз нові скипки, видно тільки бік зарослого обличчя, мідніє борода, край поломаного капелюха і груди наче в мідяному панцирі.

Тепер вугілля. Він навіть вугілля деє роздобув.

Джан накидає його обережно в огняну стихію, причиняє дверцята, жде. Тихо... Так тихо й мертво стало. Така порожнеча. Чекає. Пічка тихне, не гогоче вже огонь, тільки тліє.. Тихо...

Врешті рука Джана знову на дверцятах, відчиняє. Мертво. Де було недавно буйне життя, там тепер мертво. Чорний отвір.

— Гад демн! — вирівнюється люто постать Джана. Він безпомічно розглядається по кімнаті, глипає на ліжку і розводить з дива руками.

— Ти дивишся?

Михайлові очі сміються добротливо, а обличчя заросле, змаліле, тільки косі. Але очі ясніють, у них посмішка. У них ще горить життя.

— Майк!

Джан підходить до ліжка, не довіряючи своїм очам, придивляється, нахилившись близько над Дзюбиною. Його очі починають ясніти.

- - Ой, настрашив ти мене, настрашив, — хитає він головою і скидає поламаній, десь піднятий на смітнику бриль, і розперізує полинялий плащ, що ним окутався щільніше від холоду, опоясавши ременем. — Та ти цілий день був без пам'яти. А скільки до того часу був! Тільки підходжу та пробую руку на серце, і б'ється, і тихне. Нема. І знову заб'ється. Так, ніби ти раз вже на тому світі, раз вертаєшся.

Він помовчав, потім говорив, ніби оправдуючись.

— То я вже до твоїх дітей переказав, що зле з тобою, щоб прийшли зараз. Та ще поблукаю, походжу по стрітах та й знову до тебе лізу. Пробував ось пічку розтопити, бо холодно. І от погасло знову.

Він глянув на темний отвір пічки, потім на Михайла, і присів на краю ліжка.

— Ой, Майк, Майк! Не вмирай голубе! А як уже вмираєш, то хай я перший. Так мені жаль тебе, брате, так тужно, що серце тріскає як подумаю, що то сталося з нами на тій чужині. Такі то ми вдалися. То як та деревина, що її на чужому ґрунті посадиш: Одна пустить коріння і резцвіте, і ще буйніше розростеться. А друга нидіє, нидіє, та й зав'яне, всохне. Та кого ж я маю крім тебе? Та кого ж? Хіба повішуся, як той Яцько з Мшани, торік.

— Скільки ми разом пережили. Ой, старий, старий. Є що згадувати. Є, брате! Як ми твою Гамерику здобували. Є, ти ще поживеш, голубе.

Михайло сміявся тільки тихо та безмежно втомлено.

— Може би ти що з'їв, чи напився чого? — засуятився Жан. — Та скільки днів ти вже не їси, ге-ге.

Він підняв з підлоги торбу, куди щоднини збирав по

емітниках рештки їжі та різне барахло. Там була тільки засохла, надкурена хлібина, шматок якогось м'ясива, обліпленого кришками хліба і всячиною. Він тримав оці рештки в руці. Їли оте, їсти ж треба, так їли всяке. А тепер йому стало ніяково за оті дари і за себе, що так скотився на дно життя. Він швидко заховав оте добро назад у торбу.

— Я краще збігаю, принесу щось свіже. Та солодке. Ой, принесу. — Він занішпорив по кишенях свого лахміття, не виловив там нічого, та вже тихше додав: — Ой, принесу, я вже знаю як.

Він оперезувався швидко та ішов до дверей, і чомусь боявся оглянутися, боявся зустрітися з цим зором, ясным, світлим та вже з таким чудним, що від нього живій людині стає моторошно і холодно. Його важкі, нерівні кроки долітали ще хвилину в кімнату, як сходив сходами, а потім настала знову тиша.

Але це була тільки коротка хвилина тиші. Дзюбина лежав з широко розплющеними очима, він наче ждав, поки оживиться знову доквілля, наповниться повітря згукми, криками, поки минуле не вирине знову у всієї силі, щоб він ще раз пройшов своє життя...

**

...То накотився на нього піби залізний гул. Гамір, метушня довкола.

Погрозливо піднімаючись над головами, викидали двигуни гори клунків, валізок з корабля на поміст... Довгі галі з розп'ятими залізними ребрами закрили, здавалося, весь

світ, їм не було кінця. А коли вийшов нарешті з них на світ, був безрадний. Височенні будівлі з гострими шилями стояли перед ним, як недосяжні скелі, заступили небо. У вузьких просмиках поміж ними пливла юрба людей, поштовхуючись, і вела його з собою. Ясніли величезні скляні вікна з дивними багатствами, відчинялися лискучі брами. Але він не заходив нікуди, він ішов лякливо з юрбою все далі. Ноги вгиналися з утоми, мерехтіло в очах, а його ходці не було кінця. Він зупинився аж тоді, коли дійшов знову до якогось берега. Місто кінчилося ніби, відніли води, на них кораблі, баржі, човни. За водами знову якесь місто, комини фабрик.

Він стояв довго, оглядав і дивувався, потім вернувся знову між доми в безцільне блукання. Помри нього проходило тисячі людей, говорили, сміялися, але ні одне слово не було зрозуміле йому і він не важився промовити ні до кого. Лише в приємках вечора зайшов у якийсь квартал, де доми стали малі, в суміші з будинками, почорнілі, неохайні, нагадуючи йому вид рідного містечка. Тут навіть стояли, як вдома, вуличні продавці з різним крамом уздовж хідника, вигукуючи завзято. Декілька разів до вух Михайла долетіли ніби знайомі, рідні слова. Хитаючись ішли п'яниці. Михайло вступався їм з дороги, а їх ставало все більше. Ніби все довкілля еп'яніло з похмілля.

Два кумпани заступили Михайлові дорогу, наче граючись із ним, як бувало в містечку, хитрі міщухи.

— Заложусь, що то наш, — сказав один, позираючи на Михайла, на його кущий та тісний сурдут, на чорний, ширококрилий капелюх.

— О, я не кажу. Диви, розуміє, аж пристанув. Гей - гей, не бійся нас. Ми християни. То - то. Нью-йорські «боми». Ге, а ти?

— Я...

— Певно щойно з шифи. Фі! Та правда. І куди ж то так мандруєш?

— Я не знаю.

— Е, чому не знаєш. А от добре зайшов. Просто між своїх, на Бовері. Ге - ге.

— А квартиру маєш?

— Ні.

— Ні. Ми також не маємо. А гроші маєш?

Михайло помовчав. Так радісно було, що свої люди зустрілися в тому страшному місті, аж серце з грудей вискакувало.

— Я маю дещо, — промовив Михайло, бо страшно стало, що зараз кинуть його самого і вже пропаде.

— Скільки?

— Два таляри.

— Фі, то ти багач! Ого! З маєтками в Гамерику приїхав, — низький, довгорукий чоловік качав головою, а червонаві очка клінали захоплено, і з беззубого рота червонів кінець язика. Біля нього стояв молодий парубок, може Михайлових років. Михайло глянув на того і зразу наче сподівився з цією людиною.

— Пожди, Гарі, чоловік перестрашиться, подумає, що ми які злодії - гангстери, що хочемо його пограбувати. А ми свої, не бійся. Ти їв нині що?

— Ні.

— То ходи з нами.

— Як твоє »нейм«? — питав низький довгорукий чолові'яга.

— Цить, дурний, говори по християнськи, бо він тебе не розуміє, — казав другий. — То він питається, як тебе звать.

— Михайло.

— О - о. То від нині будеш не Михайло, а Майк, так тут треба говорити. Капішо?

— Такий звичай, — пояснив молодший. — Я був колись Іван Колибар, а тепер Джан Колібар, той був колись Гриць, а тепер Гарі. А ти будеш Майк.

— Коман, Майк. Підемо. — Гарі глянув донитливо на Колибаря, щось переморгнувся.

— Ходімо до Джіна, той має що треба, ге - ге.

Вони пройшли кілька вулиць, зайшли до якогось шинку, де на високих дзигликах сиділа прерізна публіка. Гарі кликнув господаря, щось там перемовились і зразу подалися в бічну кімнату, якимись крутими сходами стали сходити вниз, присвічуючи собі сірниками. Гарі ішов попереду. Опинилися так у пивниці, у просторій ніби камері. Вікон ніде й не було і повітря було важке, що нічим дихнути. У хмарах тютюнового диму хиталися люди, сиділи біля довгих столів, то лежали на долівці попід стінами, то танцювали в і'яних порухах, доки не завалювалися на долівку. Крик, гамір, пискливі жіночі голоси.

Ніхто й не звернув увагу на їх прихід. Михайло стояв біля дверей зачудований. Та невже ж у тому місті таке різне діється? Згадалася Мошкова коринна в недільні дні, ко-

ли пів села залягло в нього, коли п'яниці закінчували трүдовий тиждень. Бував і він там, гуляв. То пили газди, а молодь бавилася. А тут якось лячно було, таємничо. Всі мови світу гомоніли тут, якісь люди, темнолиці з опшрамленими в бійках обличчями сперечалися люто, зачіпалися, хтось розділював їх. У кутках тулилися безсоромно сп'янілі пари.

— Гей, мой, ти чого задумався?

Перед Михайлом став Гарі, що десь пронав на хвилину. Він ніс у руках черевату пляшку. Налив з неї просто в склянку якогось плину.

— Пий!

Від смердючого та пекучого напою закрутився світ. Він не тямить, де спав тієї першої ночі на новій землі. Ледве прочунавшись, залазили знову в якусь нору, пили до безтями. То снувалися по якихось квартирах, заходили до різних людей. Гарі водив їх всюди. Збирали картонлинина, лущинину з овочів, розчиняли і варили смердючу рідину і запивалися нею знову.

Прочунався Михайло котрогось ранку в миршавому скверіку на лавці. Він дихнув чистим, гострим раннім повітрям і розглянувся перше свобідно, не полохливо. Вулицями проїздили ранні підводи, щораз більше людей поспішало до праці.

Гарі не був з ними, тільки Джан куняв біля Михайла, звівивши голову в мертвецькому сні п'яниці. Михайло приглядався йому уважливіше. Молодий, молодий, як і він. А серце має золоте. Отой Гарі — каліка, диявол, мабуть злодій. З різними людьми знається, різне там роблять, таке, аж страшно подумати. А Іван не такий. Тільки до чар-

ки тягне. Він з гір. Розказував при чарці. Десь там висока полонина зелена. Гори. Мой - мой. Не хотів овець пас-ти, бродив по лісі, аж остогидло. І сирота. Хотілося між людьми жити, а там йому місця не було. То поїхав у світ. Він уже більше, як рік. А що заробить, те проп'є. Ой, той п'є . А все через того Гарі.

— Іване!

Колибар підхопив голову, глянув почервонілими очима, підгорнув красну, буйну чуприну. Вродливий такий, не дарма ж так за ним жінки ходять та на зло його намовляють, на легкий хліб.

— Іване! Я хочу з тобою говорити. Як того... Гарі нема. Заведи мене куди до роботи. Я нікого не знаю, не знаю, як іти. А хочу робити. Я не того приїхав, щоб десь у криміналі попасти.

Колибар понурив голову. Йому самому стало соромно за себе.

— Добре. Я заведу тебе. Ти говориш правду. Так і я працюю, відкладаю, а потім, не знаю, що зі мною станеться. Така туга за домом, за горами, так сумно стане, як подумаю, що тут маю вік прожити, що іду та все пропиваю. А ти маєш рацію. Ходім швидше, поки Гарі не відшукає нас. І не показуйся тут, бо не відступиться і гроші виманить. Підемо, брате, ще сьогодні на роботу.

**

Так пружилися м'язи в великому змагу. З заціпленими зубами, мов би німий, мов би глухий, попиханий на най-

важчі місяці, під крик наглядачів, робив з ранку до ночі на будовах, риючи фундаменти, переносючи цеглу на молодій спині, що гнулася від непомірних тягарів. Зелених папірців прибувало. Він складав їх у малу бляшану коробку, омотував їх лахміттям і засовував у темну нору, що її видовбав у стіні, у своїй темній квартирі.

Болюча, дуже важка думка давила йому тепер серце. У праці думати не було коли, а приходила ніч, кожна ніч у снах вдома був, блукав полями, вибирався до Зашківець з братами, з сестрами, ніби все дитинство його верталось. Якось нежданно так страшно стало жаль матері, що, прокидаючись, вився в болях. Що скривдив матір, покинув безпомічну, втік як злодій без одного слова, без материнського благословення, кинув рідну хату і пішов у світ, бо там йому буде краще. І через той гріх не буде йому вристановища, ні спокою, доки не перетерпить все, спокутує провину, поки не направить кривди. Не писав нічого, мовчав. Бо не було слів, бо що тут порадити словами. І думка являлася тільки одна: наскладати отих зелених папірців стільки, щоб ними устелити собі назад дорогу на повернення додому. Або ні. Не вертатися ще, отак голіруч. Краще заробить він ще більше, піде на пошту і вишле так багато грошей, скільки буде мати. Геть усі. І напише матері отак: Вибачте, мамо, що я так вас лишив і так довго не подавав вістку про себе. Я не міг дивитися на нашу нужду і втік - поїхав за море шукати щастя. І тепер, мамо, я вам посилаю ті гроші, щоб ви купили поле, але не тільки, як хотів батько, а п'ять разів більше, бо я тут заробляю добре. То підіть до дідича і скажіть, він тепер може схоче

продати. Хай вам дасть тої рівнини коло нашої хати, аж до потока і до коалії. І хай Василь та Гриць вертаються з наймів і роблять на своїм, то потім кожний своє дістане. А як розгосподаритеся, то ту кучу треба розвалити, а поставити треба такий мурований дім з ганком, високий, щоб його аж з Зашківцець було видно... А як все будемо мати, то я тоді приїду та й побачимся та й привітаємося та й станемо жити...

Він брався до роботи з подвоєною силою. Колибар працював теж, а потім заломлювався і намовляв його іти в веселе товариство, де світ такий простий, де нема журби ні дум важких, ні туги. Манило туди і Михайла, але як подумав, що папірців змаліє, заперечував твердо й мовчав, сидів самотою, лежав, засипаючи у своїй темній норі, мріючи про свою рідню. Спогади, як перловіння наростали, огорталися довкола серця. Нарешті зважився написати листа. Написав, що живе і що коло них чувати, питався. Хотів знати, чи дуже гнівається мати і як її перепросити...

Відписав йому через довгий час панотець із Зашківцець. Хрест поставив на початку листа, аж серце здригнулося. Мати померла в горю ще восени, старші брати живуть у наймах, а молодших дітей розібрали люди між себе. А в хаті тій ніхто вже не живе...

Заплакав Михайло по цьому листі, хоч сльози не лилися, а тільки так зсихав страшним жалем, чорнів, німів, не хотів погодитися з цією вісткою. А лист довгий, суворий, все однаково розказував про те саме і однаково карав його, скільки разів прочитував. Що матір кинув, що обманув її і людей. І поїхав у чужину. І не поміг. І навіть не озвав-

ся. Що він, як той блудний син, що покинув батьківський дім та пішов у світ веселощів шукати, тільки про себе думаючи. Та не буде вже йому Божого благословення за те, що матір лишив і братів та сестричок безпомічних...

Мати моя, мати! Така страшна пуетка стала нараз в серці, в світі, що тижнями не виходив з хати. Колибар заходив, вимаював з хати. Блукали в знайомих заулках й но-рах, але розради від цього не було.

І на тих блуканнях зустрів раз Михайло знайому людину. Придивлявся, пригадуючи.

— Не познати мя? — сміявся дядько.

Михайло згадав тоді нараз, пізнав по мові. Адже це той самий лемко, що з ним їхав за море. Як змінюються люди на тій землі. І пізнати вже не можна... Нема для них тут щастя. Робили в одній фабриці в меншому місті і робота стала. То поїхали всі, шукають тепер роботи тут.

Михайло зайшов до них. Юлія. Вже кілька років не бачив її. А не раз думав про неї і довідатися хотів, куди вони поїхали. Тепер вона у панському одязі. Обличчя біле, гладке, обрамлене чорним волоссям, скучерявленим хвилясто. Ще кращою видалася йому, як тоді на кораблі. Правда панія. Аж знесмілів у першій зустрічі. Потім зговорилися, пожартували, стали розказувати про своє життя.

А місяць пізніше побралися.

**

То він вже десь розпиргає коні. Лихий, втомлений оркою. Насипає коням оброку в жолоб, вішає на кілок зброю, а

плуг серед подвір'я лишив. Важко ступає в хату... Став біля порога, понурий, як ніч, сів важко на стільці, роззуває черевики і мовчить. І всі мовчать в хаті.

На ліжку вона, Юлія. Він навіть не глядить у той бік, де під ковдрами закутана лежить вона вже довгими місяцями, як купа безкостного м'яса. Обличчя, як біла плахта, смагле волосся в неладі, помішане. А в її ногах діти, Вольтер, Мері. Йому чотири, їй два. Замурзані, тільки в сорочках, воно палець ссе і дивиться німо на нього.

Їсти хочуть! Кров його ссали б. Як не подасть, поздыхають. Та й він, що натрудився весь день, чи не має що приготоване? Чи хто подасть йому?

Він зривається з стільця, хапає скінець і, грюкнувши дверми, іде в стайню до худоби. Ге - ге. Порожні жолоби, пусто за драбинами. А гною по коліна. Є сінце, та принести треба, та хто зробить, хто?

Він накидає за драбини зелені, зсуває гній, стелить, потім сідає доїти. Порепані руки люто натягають худі дїйки за дрібкою плину, що ледве біліє на дні скїпця.

— Геї, доїшся! Годують тебе! Ого! Бодай те все запалося! Бодай ви всі виздыхали!

Він сидить на низькому дзиглику, опутив руки, залімів.

Така оце його ферма, його господарство! Ех!

То як тоді поженилися з Юлією, пожили кілька місяців в місті, прийшла йому думка: а доки між тим камінням у тісноті валятися. Підуть вони геть з міста на село. Куплять собі ферму. Не вийшло діло з матір'ю вдома, буде тут господарем. Земля всюди земля, і сонце те саме світить, і трава зеленіє однаково. Мав він грошків, добавила Юлія, і

купили ферму. Оцю саме. Самотню серед піл. Бо дешево було. І ніби їх садиба рідна під Зашківцями, тільки краща. А всюди землі, що треба добре з ранку до ночі натягались, щоб все обійти, бо худоба рэзвелася, кури, городина.

А потім все пішло шкереберть. Спершу стало важче, як діти прийшли. А потім вже й виходу знайти не міг. Стала Юлія знемагати. От ранком не може підвестися з ліжка. Ну, не встане, підведе її, тоді кульгає, робить, робить ніби, та й знову ляже. Десь, як дітей годувала на полі, як до цієї землі чужої притулилася міцно стомлена з діворою, лихо прийшло. Не ласкава та земля, зрадлива. Не підвелася Юлія день, другий, тиждень. Стала розпихати, безвладніла. Кликав докторів, платив, лікував, а вона лежала. Навіть підвестися не могла, щоб себе зайти. Її їсти подай, дітям, худобі, куркам, поле обійди, город, в місто відвези, продай продукт, купи чого треба...

Мовчав спершу, робив, заціпивши зуби. У серці гріла ласка і любов. Скільки разів глянув на неї, свою немічну, опущену, колись таку красну й сильну Юлію, серце топилося, мліло. Зідох тільки, і йшов до праці днями й ночами, надриваючись, з надією, що все таки колись та біда скінчиться, буде краще.

А потім, як прийшли жнива, як все зринуло нараз, як діти пищали вдома, ревіла негодована худоба, а він метушився по загонах, щоб зібрати збіжжя, що наче вода пливло перестигле на землю, тоді висохла любов до дна, жар некегельний спалив усе.

То стояв над її ліжком.

— Ну, то як? Будеш жити чи що...? — питав. — Чи сама пропадеш, чи і я, і діти з тобою?

Її гарні очі заливалися сльозми, її груди стрясав глибинний плач.

— Михайле! Михайле! Бійся Бога! Що ж я винна?

Він стояв над нею і мовчав. Холодом віяло на душі. Якись темні сили, здавалося йому, кружляють довкола нього, регочуться з наругою. Що безцільні його плями, що пропаде все, не буде йому радості ні щастя ніколи. Без материнського благословення пішов по щастя. Як блудний син кинув її напризволяще, кинув рідну землю, що аж просилася, аж стелилася до його ніг, і життя і радість обіцяючи. А то сльози матері, а то кривда сиріт над ним стоїть.

Його сгортав нараз жаль, він сідав біля ліжка жінки, плакав, жалів. А на другий день знову ставав несамовитий, страшний, аж жінка німіла з жаху, і діти тулилися до неї, коли входив в хату.

Зібрав восени худий урожай, оглянув усе, приченурив саяк - так і приїхав з якимись людьми. Оглядали хату, цінували поле, худобу. Торгувалися. Продав за будь-що, посадив дітей на підводу, жінку з постіллю між клунками, і поїхали назад у велике муравлище.

**

Кромішня темрява коло нього. Холодна тьма, а в нього в руках джаган. З цілою силою б'є ним у ту тьму, наче хоче розколоти її на брили. Вдаряє... А вона дзвенить, гуде, міцна, суцільна, і ніби валиться на нього, привалює. Блиснув сліпучо ліхтарик.

Позаду нього люди, як і він, у вузькому тунелі, в ямі. А він попереду всіх. Вони ось обрубують, обточують стіни тунелю, вигладжуючи каміння і глину, ставлять підпори-склепіння. Зі стін капає вода, під ногами хитається вона чорним озером, люди чаланають у ній, плюскочуть. А він на самому переді у високих гумових чоботях стоїть у воді і довбає джаганом, і свердлує свердлами тверду стіну.

Будують підземну залізницю. Попід містом, попід кварталами, попід морськими протоками. Над головами море. Легко просочується звідкілясь вода, з плюскотом надають в воду під ногами відмоклі брили.

Взяв цю роботу зараз, як приїхали в місто. Жінка, хай вона собі тут лежить. Накупить там їй всячину і до роботи. З ночі до ночі. Як колись батько робив, з глухим завяттям. Мов би сподівався, що проб'є темну стіну, вийде на сонце, на простори, зміниться його життя.

А тунелі тягнулися милями, а життя розстелилося роками. Юлія затихла, згасла на своїй постелі котроїсь ночі, навіть не знали коли. Поховав її без жалю. Зрадів навіть зразу, що вдруге оженився. А потім чомусь роздумався, махнув рукою, плюнув на все.

Діти росли, годовані, свавільні. Він жив для них, для них клалися тепер зелені папірці. А найкращий банк - наука. Не будуть його діти, як він, як його батько, надриватися в роботі, заживуть легко. Він посилав їх у школу, а так росли самі, самі бавилися по вулицях, і самі господарили. Він не мав навіть часу побувати з ними, поговорити, вічно в роботі. А як сходилися деколи в свята чи в неділю, він пробував говорити з ними й помовчував. Якесь дивне почут-

тя огортало його. Ніби його діти. Його кров. І такі чужі. Ось балакають скороговіркою, що йому важко й зрозуміти їх мову.

По - своєму, по - давньому, не знали ні слова. Забули все з дитячих літ, коли ще слухали материнської мови. Пробував заговорити по - своєму — сміялися, кивали головами. Вмовкав. Говорив по новому, та він ще і тепер не міг говорити доладу, і ця розмова не клеїлася. Мері — вона була висока, чорнява, як еспанка, викапана Юлія. Губки - кармін, на личку наложена краса, на пальчиках перетінчики. Думка тільки про одяг та розвагу. Тільки похитувалася тонким станом, непосудюща, розпещена.

Вольтер — той теж вдався в матір, стрункій, чорнявій. Він вчився погано, більше любуючись спортом. Дзюбина глядів на дітей і тривога росла в серці. Ні разу не сіли вони з ним, не порадилися і навіть не казали, куди ідуть, що роблять. А ще більше зажурився, коли запримітив, що знемагає. Вперше, коли ранком не міг підвестися з ліжка, щоб на швидку руч з'їсти та щоб заїхати вночі до праці, він аж вкрився холодним потом. Йому здавалося, що він залізо. А то пригадувалася сира земля, що в ній рився роками. Почув неміч у ногах, у спині. Тягнувся до праці, зціпивши зуби. А потім уже не міг. Лежав. Дні. Тижні. Місяці. Як колись його Юлія... Ніби опущена, знівечена, забута в її горю вимолила в доброго Бога, щоб і він, її кат, пізнав безмір людських тернінь.

Мовчав лиховісно, рачкував, щоб допомогти собі. Кликав лікарів, благав, щоб помогли, платив багато. Вкінці звівся на ноги, але вже як хитка тінь, що снувалася по хаті.

Діти, що спершу затривожилися його недугою, тепер зовсім не звертали на нього уваги. Тільки нишком, у другій кімнаті балакали про щось, сперечалися часто, а йому все здавалося, що мова йде про нього. Приходили до нього по гроші на закупи. Вольтер рідко, найбільше Мері. Він ішов у свої сховки, приносив, давав. Вона відходила без слова, вибігала швидко, щоб лишити його самого.

А одного дня склалося інакше. Вона знову стояла коло його ліжка, вертка, вродлива і ніби посміхалася. Може по жальє його, поговорить, що далі їм робити, як жити.

— Тату! — озвалася вона, а він мовчав, вдавав, що не розуміє, чого вона прийшла.

— Чого, доню? — запитав лагідно й сумно.

— Грошей!

Його голос збентежив її мабуть на мить.

Він мовчав і вона повторила настирливіше, та з різким відтінком у голосі.

— Ви чуєте?

— Чую, доню, чую, — потвердив він тихо. — Я ніколи не питав, навіщо вони тобі, я давав. Все давав для вас, діти. А сьогодні вже не дам, бо не маю.

— Як? Не маєте більше грошей? — піднеслися в зламах малювані брівки і оманікюрена ручка застигла в повітрі в непевному русі.

— Не маю. Ти думаєш, я мільйонер? Бачини ті руки? Все, що мав, ними придбав, кожного цента. Годував вас, одягав, вчив - пішли гроші. Лікування, - пішли гроші. Пішли...

Мері дивилася на нього з недовір'ям, її зір прошивав

його наскрізь. Хтось зовсім чужий і безжалісний стояв над ним.

— Ого! — тільки промовила вона нарешті і покинула його.

Коли цього вечора зійшлися обоє з Вольтером, їх суперечка була більша, і старий Дзюбина вже не сумнівався, що це про нього говорять. У нього ще було кілька соток, останніх, на чорну годину, на смертну дорогу, їх віддати він вже не міг. А може дасть і ті, нехай буде все для них. Він звівся, відчинив тихо двері сусідньої кімнати і слухав з завмерлим серцем. Діти, його надія, його поміч на старості літ. А він не пригадує собі одного ласкавого слова від них.

Розмова між дітьми ставала голосніша, і Дзюбина почув нараз виразно:

—...ні цента, ні цента немає вже, — кажу тобі. Я добре бачила, він не брехав. Жебрак. І ще знаєш що...

— Ну?

— ...ще мусимо того старого бома годувати. Побачиш!

Дзюбина вийшов тоді з тіні, станув на порозі, блідий, як смерть. Він хотів ніби запитати її, щоб повторила ті страшні слова і не питав, стояв німо. Діти мовчали теж, вражені його несподіваною появою, та ворожі. Він ждав, його зір зупинився на синові, майже благально, може той промовить слово, але син дивився в землю.

— Ой, не будете ви робити на старого бома, не будете його годувати. Не бійтеся! — хотів промовити він, але не промовив нічого.

Гнів спалахнув у серці, аж затремтів. Але це була тільки

мить, бо ось його голова схилилася знову. Він згадав, як колись давно - давно мати молила його, ридаючи, щоб поміг їй, побивалися у безділлі, в нужді немічна жінка з малими дітьми, а він, син, ні здригнувся, ще в саме серце їддю кинув і лишив її, напризволяще, як блудний син, як проклятий. Ох, мати, мати!

**

А мати, наче кликала його. Ніби вийшла з громадою людей. Голоси бренили звідусіль, а її голос між ними найголосніший.

— Михайле, Михайле! Пий! Кріпнись! Пий чашу, що підніс колись мені. Коштуй! — тулила до його уст, вливала силоміць.

Вогонь був в ній, вогонь пекельний, аж все його єство здригнулося опарене, аж темрява розкололася надвое і сліпучий світ став перед Дзюбиною.

Виряченими, нестямними очима глядів він на все. Його кімната повна була люду, ніби всі волокити з Боварі зійшлися до нього. Брудні, бородаті, в лахміттях, криві каліки бездомні, що їх викинули діти, немічні алькоголіки, присліпуваті вже, згорблені, хиткі, як тіні, ледарі й волюціги...

Коло нього самого сидів Джан Колибар, добрий побратим, що мабуть покликав їх до нього. А ще ближче, Боб, старий червоно-рудий айриш. У його руці пляшка, що з неї щойно частував Дзюбину в останній раз.

— О, see, я не казав, — сміявся він. — Йому тільки да-

ти покуштувати, а зараз оживе. Як дитині цицьку. О, see, дивиться. Пізнаєш нас, Майк?

— Гей, Майк, то прийшло до тебе товариство, — заговорив тепер Колибар. — Діти твої не прийшли, такі то діти родяться тепер. Не хочуть батька знати. Але ми не опустимо тебе. Ну, то як з тобою? Кажи що! Ти розумієш, що я говорю, ти чуєш?

— О, він тільки так вдає, — заперечив Боб, потягнувши з пляшки, з якої щойно частував Дзюбину, та подаючи її іншим драб'ягам, як це було їх звичаєм, поки не опорожниться усе. — Наш брат нераз із смертю так грається. Знеможе десь під муром, розкине руки, увесь день пролежить мертвий, аж посинілий, вже готовий труп. Вже й публіка обходить обережно, вже й хитрий »кан« позирає нелепно, чи справді не застиг один з його клієнтів. А той полежить, полежить, по тому світі трохи походить, порозглядається, а що там віски не дають, так на цей світ закортить. Ледь - ледь дихає, а лізе, рачкує. А нераз тиждень, гляди, вже в барі бійку завів.

— А тямш, Майк, як ми тебе в компанію приймали? То ще тоді Гарі був, отой присліпуватий кривак. Мой, каже, та я тебе знаю, ти вже в нас колись був, ти наш старий френд. О, тоді як тільки з шифи зліз. А потім втік від нас, став порядною людиною, бомів відцурався, може й погорджував ними. А тепер знову до них приходиш. Ге - ге, то не з радости по вулицях бродимо, не з радости і ти тепер до нас приходиш. То з біди. Старий, хвороба сили з'їла, грошики пішли. А діти взяли та і на вулицю післали. Ну, не послали, сам пішов.

— І рубле зробив.

— Ой, і погуляли ми тоді, як останні гроші товариству віддав.

— Майк, а ти чуєш, що ми говоримо? Та не дивися так страшно, та куди ти глядиш? Гей, та що це з ним? — Колибар припав нараз до Дзюбини.

Гомін веселого товариства стих, спехмурніли волоцюги. А Дзюбина підводився поволі на ліжку, глядів нестямно, але вже не бачив нікого з них, простягав руку, але не до них. Колибар придержував його, але він відштовхнув того нетерпляче і невхильно. Геть усе відштовхував, ніби розсував руками цей чужий світ, ніби давав дорогу комусь. Ніби мати надходила, ось - ось стане на порозі, у любові неземній прийде до свого блудного сина, вмираючого на чужому смітнику, і простить йому все. Бож і його життя один біль, один сум, одна журба.

Він ждав у страшному, передсмертному напруженні, його руки тряселися конвульсійно. Але матері не було, надходив хтось інший, ніби йшла Юлія. І не дійшла теж. Стала за порогом, мов би ще й тепер боялася його страшного, жорстокого голосу, його жахливого погляду, яким обдаровував її за життя. Але він чув її близькість, він знав, що вона там стоїть і ніби жде на нього, ніби виманює його, щоб пішов за нею, бо ось нараз тихо - тихо, тільки йому чутно, заспівала знайому пісню з першої зустрічі серед океану...

Тихо плакали волоцюги, як втомлена голова Майка Дзюбини хилилася все нижче до смертного сну під тужливу колісанку:

Поїхав за гори,
За ліси, за море,
Ждали го през довгий час...

МАНЕКЕНИ

У відтулину полотняної занони виставового вікна видно пічну вулицю. Вона, освітлена ліхтарями й неонами, здається, є глибоким проваллям, прорубаним крізь скелясту гору. Проваллям снуються тіні, нежданий сміх чи поклик іде луною і стихає. Швидко пробігають і щезають у щілинах кроти з сліпучо - блискучими очима.

Строкате безкеття хмарочосів височіє обабіч провалля. Місяць зупинився над ним безсило - блідий, нікчемний. І зорі яріють непомітними шляхами. До них зухвало моргають з вершків хмарочосів червоні маяки, гаснуть і загораються, як тривожні сигнали зорям: Зорі, не впадїть у темне провалля. Ідїть горою, зоряним шляхом.

Маяк на верху хмарочосу сназахує, і Джек не має сили відірвати від нього зору. Місяць і зорі гаснуть, а маяк розприскується ще потужніше фаєрверком і все провалля, і кам'яні масиви обабіч нього горять у пожарах...

Джек насилу закрив відтулину. Тепер йому стає відразу легше. Щільне полотнище відгородило його від світу, закрило жаску картину. Довкола нього й перед ним стоять мовчазно спокійні манекени величезного виставового вікна фірми К - о. На стільчику перед ним його робоче приладдя, хитрі ножі, ножиці, лінеали, олівці, шкїци, циркулі.

Він глянув тепер на те все, принесене туди ще звечора, і посміхнувся до себе: Обдурив! Обдурив всіх. Інакше було годі. Оце весь вечір увихався з групою помічників, щоб прибрати виставове вікно на завтрішній день. Багато зроблено. Групи манекенів у прерізних позах стояли готові, щоб завтра слухняно та з мертвою терпеливістю показувати тисячам міщанок найновіші костюми. Все тут провірено. Від доторку вправної руки Джека костюми укладалися на фігурах з холодної маси, немов живих, випружених у русі тілах. А коли доводилося накрити їх голови фантазійними кашелюхами, тоді навіть елегантна Енні, Джекова помічниця, охала з дива. Вся її зручність, увесь роками набутий досвід і вроджений жінкам талант чепуритися, не могли рівнятися з чародійством Джека. Все вже було ніби гаразд. Але коли Джек востаннє перевірював прибори, від одного доторку його пальця, від непомітного пересування дійство приборання знаходило своє завершення. Енні гукала захоплено.

— Джек! Ви чародій! Ви оживляєте їх!

Він тільки посміхався, милуючись, як мертва матерія оживає, грубо мальоване личко манекена криється у затіні, чорні маски брів природнішають і розкриті безвійні очиці ніби загоряються життям.

Давно відійшли всі. Пішла й Енні. Гомінко, поспішно побігли в ніч, до своїх причепурених комірок або в гамірні бари й таверни на хмільну розвагу. А йому нікуди поспішати, рішуче нікуди. Він оце поприносив усе, виправдуючись, що в нього ще праця, він ще працює над недокінченим фрагментом вистави.

Найважче було обдурити Енні. Оця дрібна метка дівчина невтомна й страшенно серйозна. Вона захоплена ним. І, мабуть, закохана в нього. Він зустрічає її щоднини, слухає її щебетання і ловить часто на собі її погляд. Він ніяковіє під цим поглядом. У ньому співчуття, стурбованість, бажання допомогти, ніби вона заглянула в саме його серце і знає всі його тайни... Він утікає тоді від неї. Він не може сказати їй того: він безсилий уже любити. Безсилий...

Джек схоплюється раптом, пробігає між манекенами, натискає кнопку. Сліпуче світло. Замість темні, що за манекенами, виривають просторі залі з безліччю одягів, розвішаних, розкиданих по прилавках. Джек пробігає поміж прилавками аж до кінця залі, аж до темного отвору сходової кліті, пробує двері, прислухається... Нікого! А йому здавалося, що його підглядають. Навіть Енні. Вони думають, що Джек дивний якийсь, блудить інколи словами наче божевільний, поводить незвичайно...

Гаснуть світла і простора зала западається в небуття. Освітлені манекени у виставовому вікні тепер схожі на гурт жінок, що зійшлися на жваву гутірку. Джек підходить до них обережно, з ваганням. Зупинився. Раптом він ніяковіє як гість, що має ввійти в круг незнаних людей.

Він знає: Зараз прийде ця дивна хвилинка, моторошна і вагітна. Незграбно зроблені з паперової маси людські подобі оживають, їх очі загоряються блиском, їх уста наляються життям, як тоді в той пам'ятний вечір, коли вперше відкрив це чудо. Треба тільки сісти в їх круг і завмерти,

як вони, заслухатися в смертну тишу. Тоді поволі холодне серце, дерев'яніє тіло, а думки відриваються від життя і линуць - линуць кудись у нескінчене, у глибину, на висоти, схрещуються в спіралях, сплітаються у вогнених колах, розсипуються у спалахах і провалюються у страшну порожнечу, що на краю буття.

А потім вони вертаються, та вже чудні, звихрені, чужі. Смертна тиша наповняється гомоном. Серце знову оживає, воно б'ється у здерев'янілому тілі, ніби своє, ніби чуже. Бідний Джек сидить непорушно на стільчику, прикований до нього, і не може ворухнутися, як у кошмарному сні. А мовчазні леді оживають тоді, звільняються з своїх вимушених поз, обступаять його дружньо, настирливо. Джек хоче закрити обличчя руками й не може. А вони усміхаються тепло.

— Не бійся нас, Джеку, не бійся! Ми бачимо, в тебе якесь горе. Розкажи. Нікому в світі не розкажеш, ні одного приятеля не маєш. Тому розкажи хоч нам.

І він розказував. Котру то ніч вже розказував слухняно. Елегантні леді слухали його мовчки, довірливо, вони знали вже всю історію його життя...

Це історія про Розі, його жіночку.

Він оповідав їм про свою першу зустріч з Розі інтимно та з захопленням юнака. Це було не так давно, адже його юнацтво щойно минуло. У нього був непересічний малярський талант, великі задуми. А життя штовхало його в зовсім інший бік, не давало змоги розгорнутися й працювати в улюбленому ділі. Він став поневолі рисівником - декоратором.

Навантажений щоденною працею бачив, як минає час, розвиваються його юнацькі мрії. Його участь в одній малірській виставі принесла йому багато хвилювання. У нього відмічено сміливість задумів, багатство кольорів і впарі з тим надмірну, незрозумілу символіку. Він заходив на виставові залі з отим некучим почуттям дебютанта, що носив у собі власний світ і несхибну віру в небуденність своєї творчости, і опинився на тому своєрідному базарі талантів, побачив, раптом, що його світ це позичені фрагменти чужих світів, що краса - як мана. Вона в хмарах, в обрисах будівель серед соняшної зливи, у людських обличчях, лиш схопити її, закласти в форму важко. Ось хоча б ця дівчина! Його зір зупинився на стрункій дівочій постаті.

Одягнена в барвисте кімоно, з ясно - жовтавим волоссям, незнайома зупинялася перед картинами, оглядала їх, смакувала шоколядку, і проходила далі. Ось зупинилася і перед його картинами, пройшла. Джек слідкував за нею, зайшов з другого боку, щоб зустріти її віч - на - віч. Коли це йому нарешті вдалося, голубі, виразні очі незнайомої зупинилися на ньому допитливо. Дівчина смакувала шоколядку, кусаючи її рівними зубиками, і оглядала незнайомого зухвало, свobodно й байдуже. А Джекові не стало відваги заговорити до неї... Але він ждав на неї при виході. Вони познайомилися. Це була Розі. Він оповів їй, що вона оглядала й його картини, але вони безрадіні супроти творів природи, прекрасних дівочих личок, як її. Вона сміялася з його штудерного компліменту і аж тепер придивилася до нього уважливіше, подумавши мабуть, що є в ньому щось миле й симпатичне. Вони поблукали разом

по місті. Потім стали зустрічатися щораз частіше. Джек захопився Розі, став унадати коло неї. Він забажав мати її біля себе назавжди, не розлучитися ніколи. Він сказав їй про те. Вона, на диво, погодилася.

Химерна Розі! Він дивувався, якою іншою видавалася йому, коли побралися, коли стали жити вкуші, днина за дниною. Вона явно скучала, байдужа до його плянів. Джек працював завзято, щоб придбати більше грошей. Він зодягав її найвибагливіше, він вволяв кожную її забаганку.

Часто пробував малювати її портрети, прохаючи її позувати. Вона сиділа перед ним бездушна. Оживлялася аж тоді, коли він роздратовано дер полотно, не знаючи гаразд, чи це його творче безсилля вичарувати живу людину, чи справді в тому прекрасному, виточеному різьбленому обличчі нема ні дрібки тепла, в цих голубих очах ні відблиску душі.

Раз подумав він що його спроби марні, хай буде вона сама як краса. Він тільки підкреслить оту красу. Він зодягне її досконало, як найкращий модель, він же в тому ділі працює і має великий досвід.

Розі оживилася, коли розказав їй про свій плян. Джек приносив тепер сувої розкішних матерій, провіряв, креслив проекти...

На конкурсі мод вони отримали перше місце. Фото Розі стояло в журналах побіч інших красунь, вона поцілувала його тоді палко, привселюдно...

**

— Так - так...

Ченурні леді дивилися на Джека безвійними очима. Він

сидів уже в їх гурті на сповіді, а вони мовчали загадково, ніби не хотіли вірити, що його колись зустріло таке щастя. А хіба ж це правда?

— А хіба ж це правда? Ні, це спогад як сон неворотний. Бо це був останній щирий поцілунок Розі.

Розі засипали з приводу конкурсу сотнями листів, пропозицій. Біля неї з'явився гурт молодих людей, багатих, вредливих. Їх родинне життя стало тепер незугарне, недовладне. Скрізь були чужі люди. Вони розважали Розі, пропонували різні розваги, а вона позувала безжурно, розміряно... Вона тільки думала про завтрішні зустрічі, розмови, враження, поїздки.

Втомлений працюю по фірмах, одягових магазинах, виконавши десятки замовлень, залишався Джек на самоті, обдумуючи, що почати. Можна було пробувати творити щось нове, щоб привернути її увагу. Але навіщо? Тріумф відібрав її від нього, тріумф поглибить ще більше розлуку. Що ж дасть їй? Дає їй свою любов, опіку, вигідне життя. Тепер можна вразити її тільки ще більшими розкошами, багатством. І він працював ще більше, видаючи все на вибагливе життя.

Оноді, вертаючись із праці, зупинився у передсінку своєї квартири, розгублено вдивляючись крізь скляні двері. Там було гамірно і весело, як завжди. Там були приятельки Розі і молоді пани. Сміх, веселі оклики долітали до вух Джека.

Джек стояв, вагаючись, чи заходити. Зараз приймуть його вигуками, привітаними, а за тим усім скритий фальш і облуда.

— Джеку! Що сталося? Чому не заходиш? — вийшов йому назустріч один з молодих панів. Саме той, про кого думав. Ллойд, син багатого промисловця. Красунь і безжурний весельчак.

— Мені здається, що я тут зайвий, — промовив тоді Джек, зовсім затративши панування над собою.

Його фразу почули. Все стихло. Всі підвелися, тільки Розі сиділа в глибокому фотелі, не розуміючи, що сталося.

— Ах, так, — говорив Ллойд, навмисне голосно. — Отже, ми непрохані гості в вашій хаті. Пробачте, коли так.

Вони стали прощатися церемонно, вони бажали Розі тихого нескаламученого родинного щастя і вийшли так швидко, що Розі не стямилася.

— Джеку! — зойкнула вона згодом, поглянувши на пустий сальон, де ще ніби гомоніли голоси веселого товариства і чулася перервана приходом Джека, розповідь про роман одного банкира з своєю секретаркою. — Джеку! Що ти зробив? Що ти собі думаєш? — скрикнула вона з люттю, затиснула кулачки, потім зайшлася голосним плачем і вибігла до свого будуару...

**

Безмовні леді застигли в вижиданні, зупинилися в міжкроках, в напружених позах, наче підкреслюючи свою непомірну цікавість. І що далі, бідний Джеку?

Він розказував їм знову лагідно та тихо, так тихо, аж мови не чути було, лише його очі блукали по них, наче шукаючи собі співчуття.

Що ж міг вдіяти він тоді?

Він присів у фотель, де недавно сиділа Розі в колі веселого товариства, і затих. Він не міг ворухнутися, наче щось урвалося в душі. Любов Розі була для нього всім, без Розі не уявляв собі життя. А Розі не любить його. Тепер це виявилось безсумнівно. Вона не навидить його. Як тряслися її руки в шалі гніву. Товариство дорожче її за нього. А хто той...? Мабуть Ллойд...

Джек мучився довгими тижнями в боротьбі з собою. Він мусів відчувати близькість Розі, запаморочливу, захватну. Тому картав себе, що повівся грубо й несправедливо, позбавляючи дружину любого їй товариства, що всьому вкінці винен він. Він упокорився перед Розі, коли вияснявав їй усе при її мовчанці. Він говорив з таким запалом й безпосередністю, що Розі послухала його нарешті. Зокрема, коли розказав їй про новий модель, нові іляни.

На черговому конкурсі мали знову успіх, хоч і не такий великий. Розі стала тепер ніби ласкавіша, але ця ласкавість бентежила Джека. Вона видалася йому нещирою. Веселе товариство вже не наповняло їх дому. Коли вертався з праці, знаходив вдома тишу і мертву пустоту. Розі частенько не було вдома. Він ждав на неї довго, а коли приходила, віталася з ним байдуже, ніби все гаразд, ніби й нічого особливого. А одного вечора її не було вже дуже довго. Джек ждав напружено. Він вирішив не мовчати більше, а поговорити просто про все їх життя.

Пізно з'явилася Розі вдома. Він підвівся їй на зустріч.

— Розі, що це все значить?

Вона була дивна у своїй чужості, коли зупинила на ньому свої голубі, виразисті очі.

— Це значить, що я приїхала по свої речі, — відповіла вона, прямуючи до своїх кімнат.

— Як?

— Так. Виїжджаю. Я подала в суд справу нашого розводу.

— Розі!

— Даремно. Так мусить бути.

— Розі! — він стояв приголомшений, дивлячись, як нашвидкоруч скидала вона в чемодан свої речі.

— З Ллойдом...?

— Може... Хіба тобі не все одно?

— Розі! Чому ти так робиш? Я ж так люблю тебе. Як можеш поводитися так, наче в грі якій? Яке ти маєш право?

— Яке право? Право на щастя!

— Право на щастя... — повторив він мов відгомін.

Він присів ніби поринув у небуття... Коли розкрив очі, нікого вже не було довкола, тільки порозкидані речі, тільки яркі світла просторих, вибагливо влаштованих, пустих кімнат.

Джек вийшов, залишивши все відкритим, як чуже. Всю ніч і наступні дні проблукав по місті, ведучи довгі розмови з собою, та з лише йому видними людьми. Сміявся, заливався сльозами, то знову вибухав спазматичним реготом, що кінчився плачем. Прохожі обходили його з співчуттям і тривогою.

Так довгі тижні й місяці поблукав він, загубившись у світі. Тільки поволі, під дбайливим лікуванням у лікарні вертався знову до дійсності, але ніби не охоче, ніби зупинився на її порозі. Він взявся знову за роботу, виконував її сумлінно, майстерно. А коли величезне місто тихо вночі

і тільки маяки яріли над ним, як тривожні сигнали, він вертався назад у свій світ.

І ось стояв він перед громадою подруг, доповідаючи їм своє горе, а вони звільнялися зі своїх боляче - вимучених поз, оточували бідного Джека тісно - тісно та дружньо:

— Все, Джеку? Кінець? Кінець одної звичайної, банальної людської драми?

Він відмахувався від них, протирав очі, а вони сміялися, реготалися настирливо.

— Не бійся нас! Нас лякаєшся? Нас?

— Бійся людей, — говорила пишна пані в чорному костюмі. — Люди накоїли тобі лиха. Люди, а не ми, манекени!

— А хіба є різниця межи нами і людьми? — запитала інша леді. — Є Джеку? Скажи нам. Ти часто думав над тим, ти часто шепотів про те, прибираючи нас.

— Різниця була, — промовила леді в голубій сукні з золотими зірками. — Але ця різниця поволі затирається. Люди щораз більше унодібнюються до нас. Що з того, що в їх тілах тепло, що вони рухаються? І машини, якими вони оточили себе, теж рухаються, дихають жаром, і змеханізовані роботи рухаються, і веселий паперовий клоун теж скаче для примани пияків між напоями виставового вікна »шіцерії«.

— Твоя правда. Рух, це ще не все. Таємниця в тому, що треба ще мати душу, — промовила знову серйозна леді з другого кутка, торкаючи весняної зелені, що уквітчала виставу. — А що це є душа? Це внутрішнє тепло, не тілесне, а оте дивне, проймаюче тепло людських почуттів, співчуття до другої людини, любові, що ними були обдаровані

люди. Але це внутрішнє тепло поволі вистигає, холодне. Правда, Джеку? Ти саме розказував нам про це: Тільки тут і там ще іскорки його, як от в Енни. Але душа людини вмирає... Так... Стужа...

— Ви гляньте тільки за вікно вистави, — почувся інший голос. — Ми щоднини до безконечности глядимо на те. Вулицями проходять тисячі, мільйони. Хтось упав, лежить безпомічно, і ніхто не бачить цього. Яка вже чужість, яка стужа між людьми, яка байдужість! Яка жорстокість! Душа людини вмирає. Холод! Холод! Це те саме, що в нас, холод. І вони ще гірші від нас, бо ми не кривдимо нікого, а вони кривдять, тратують безжалісно одне одного. У погоні за щастям, за розвагами, ніби справді те щастя можна здобути тільки ціною терпінь ближнього.

— От хоч би Розі. Бідний Джеку! Не хвилюйся так. Але скажи, чи є яка різниця між нею і мною? Ти зодягав її, як і мене, бездушну лялю.

— Ти говорив їй про свій біль. А чи пожаліла вона тебе? Чи почула? Ні, бо в неї нема вже душі, бо вона ляля, яка прагне тільки розваги. Правда, Джеку?

— Ах! — тремтів Джек. — Змидуйтеся!

— Ні, ти глянь правді в вічі, ти раз виріши це питання: є різниця між нами і людьми? Між нами і тими мальованими, легкодушними лялями? Між ляльковими елегантами на виставі, на розі Євеню, і цими гладкими паничами, що гостювали у вас? Є в них душа? Є в них почуття моралі й справедливості? Є в них думка про другу людину?

— Ах, схаменіться! — благав Джек, — відступіться від мене! Чого товпитеся, чого мучите мене?

— Бо ти мусиш заглянути правді в вічі! А потім уже стане тобі легше, не так боляче, потім ти станеш вільний, як ми. Так ось, Розі. Ти скажи, чи не ляля вона? Отой Ллойд забрав її та й кинув потім. Пішла все нижче на дно життя. Ти болієш над тим і тепер, а вона ніколи не пожаліла тебе. Чи ти мав бодай одну хвилину правдивого щастя з нею?

— Мав! мав! Вона дала мені один щирий, гарячий поцілунок у дні нашого тріумфу.

Регіт покрив його вигук.

— О, наївний! І той один був фальшивий! З радості власної, з забуття хвиливого. Хочеш, ми обдаруємо тебе такими ласками вдсятеро.

І вони ринули всі на нього, їх дерев'яні руки простяглися, щоб обняти його, їх холодні мальовані уста навлизалися до його уст.

Джек замахав божевільно руками, розштовхуючи їх, поки світ не погас в його очах...

...Ранком робітники, підвівши полотняні занони виставового вікна, з жахом завважили: Джек лежав без пам'яті посеред розкиданих у неладі манекенів. Біля нього лежав один, розбитий зовсім. Розломане нутро зяло неприємно порожнечю.

Щоб не викликувати збіговиська та скандалу, чим скоріше снущено занавісу.

ОСТАННІЙ БІЙ

На екрані мигали срібні, мерехтливі тіні. Сріблилися засніжені краєвиди Подоння, що на їх тлі промигували перед очима глядачів живі, невігадані події останнього кінового тижневика.

У приспаному снігом бункері, на передній стійці, приляг біля кулемета вояк. Його білий верхній одяг замаскував його в оточенні і лише темніше, заросле обличчя зарисувалося виразніше. Риси знерухоміли, мов заморожені, міцно затиснулися вуста, рука лягла непорушно на кулеметі, а очі напружено гляділи вперед.

Там, на засніженій рівнині, курилися вибухи, вистрілювали з білого моря чорними гейзерами. Потім, раптом, виресли зі снігу чорні цятки, розсиналися розстрільною і стали посуватися вперед, все ближчі, все виразніші.

Нервово дрогнуло обличчя вояка, враз він злився з кулеметом, обнімаючи його міцно, і пагально, сказано заклекотіла серія пострілів. Гуєто знерухоміли вже зовсім виразні чорні силуети на білому полі, та ззаду набігали нові, все ближчі, все виразніші. Кулемет мов ненаситний собака, проковтував з неймовірною швидкістю ленти з набоями і їдко, захлистуючись оливом, вицільовував їх на білу поверхню. Чорні силуети зупинялися і, понтовхнені новою

лавою, посувалися відчайдушно вперед, виростали на всю людську висоту в густу бойову лінію, що неслася на висуненій форпост. Ще хвилина, і лава підніметься висока аж до обр'ю, залле кулеметчика, покриє все як повінь. Кулемет строчив скажено, мов би востаннє...

Рахівник дивізійного магазину, Ганс Вебер, що сидів між глядачами, не витримав напруги. Він заплющив очі, нервово стягнув вояцький пояс і, підвівшись, вийшов з кінозалі у бічні двері, просто на вуличку.

Було тихо, тьмаво. Злітав на землю сніжок, затираючи у вечірніх сутінках контури кам'яниць. Безшелесно, як тіні, просувалися вулицями прохожі, приглушено подзвонювали проїжджаючі санки.

Холодні сніжинки лягали на розгарячене обличчя Вебера, і від їхнього доторку, перелинувши знову у реальний світ, Ганс відсапнув глибоко, стер хусткою спітніле чоло і став бистріше розглядатись довкола, мов би хотів впевнити себе ще більше, що це страшне, неминуче, чого свідком був перед хвилинами — не реальне, це минуле вже, — що він у глибокому запіллі, далеко від фронту, в гарному місті, де про війну знають люди лише з вісток, кінових тижневиків і рідких летунських тривог.

А в тім Вебер ішов вулицями без мети, не бачачи вже нічого. Реальний світ став йому замрячуватися. Вебер відчув, що він у тому самому настрої, що й учора, коли приглядався тому самому кіновому тижневику і в момент атаки на форпост вийшов. Що це? Що діється з ним? Він і тепер ішов вже мов нецьогосвітній, він не бачив прохожих на вулицях, перед ним біліла рівнина, на ній чорні

цятки росли, більшали на повний людський ріст, розгор-
талися у ворожу розстрільну, що скеровувалась на куле-
метчика. Білий каптур зимового одягу насунувся кулемет-
чикові на чоло, видно лише з профілю сіре, заросле облич-
чя, непорушне, закам'яніле.

Страшна думка, що з'явилася несподівано вчора, коли
оглядав цю сцену, не кидала його, розросталася, наповню-
вала весь мізок собою, перешлугуючи уявне з реальним.
Невже ж це Курт? Курт? Такий подібний! Вебер вдвляв-
ся до болю в срібну тінь, закримчував кожну риску, зна-
йомий, рівний ніс, широку брову, що насуплено лягла на
прижмурене до прицілу око, — глядів і майже впевнився,
що це дороге обличчя його рідного брата Курта. Таке все
подібне, жахливо подібне до правди. Лише коли б на мить
оглянувся, щоб зустрінутись з цими очима. Хоча б на се-
кунду, і він знав би все.

Та воляк у ті секунди боронив форпосту, він косив і ко-
сив виростаючі людські лави... Дарма, все більші вони,
все ближчі...

Насилу проганяючи жахливий привид, Вебер пристанув
посеред вулиці і вперше поклав собі запит, куди саме він
зайшов. Напроти хтось відчинив двері, заясніло нутро яко-
їсь каварні, притемненої ззовні, як все довкола. Вебер зай-
шов туди, не надумуючись.

За зеленою котарою пригравав приглушено радіоапарат.
Вебер зашився у куток, у бідній кімнаті, втулився в м'я-
кий фотель, і, недопиваючи гар'ячої чорної кави, витяг-
нув портфель. Хвилину любувався ним, пестив лискучу,
гладку поверхню, потім розгорнув повільно. Розсиналися

листи, польові картки, складені дбайливо, мов би в томик, що замикав у собі життєву історію.

Вебер перемигнув по них зором, люб'язно пересунув пучками, листуючи їх, і від їх шелесту оживало минуле, набрякало кров'ю, наливалось життям.

Ось...

Вебер може сотний раз читав закреслені розманисто твердою рукою короткі рядки.

Самбір, 12 вересня 1939 р.

Гансе!

Як обіцяв я на прощанні - пишу. Шаленою атакою ми ввірвалися в Польщу. Мчимо, женемось без стриму, вже недалеко другий кордон. Всі наші зусилля витримати накинута нами темп до кінця. Я не голився вже довго, дві ночі не спав зовсім, але почувуюся прекрасно. Ти не можеш уявити собі наших настроїв. Ми на порозі нової історичної доби. З нею поздоровляю тебе.

Гайль!

Курт

Ганс знав цього першого листа напам'ять, але все знаходив у ньому щось нове, кожне читання мов порція опіуму відроджувало дорогі, прекрасні спогади, і ось, дочитавши рядки, він приплющив очі...

...Рідний Альтштадт серед мальованої природи. Настроєва краса літа, чар вечорів у вузьких вулицях, під середньовічним бургом.

Вони сиділи, саме, в той вечір на балконі, брат Курт і

Ліза, притулені одне до одного, потонули в інтимній розмові.

Він, Ганс, сидів у півтемряві кімнати і, дивлячись крізь відчинені двері на залюблену пару, на балконі, задумався над своїм життям. Чому він, старший, лишився парубкувати, чому не міг зважитися на одруження? Не оглянувся, а роки пройшли, і він зжився з своїм становищем нежонатого... Навіть відчув у тому перевагу. Нехай жениться Курт, він завжди щось нове задумає, енергійний. Небаром поберуться з Лізою. Вона перейде жити до них і відбере керму домашньої господарки в мамі, старушки - вдови.

Обережно відчинилися тоді двері, до нього підійшла мати.

— Засвіти! --- казала вона. — Тут письмо.

— Письмо? — Ганс світив і відбирав насторожено від матері коверт.

— Щойно приніс післанець з магістрату. Так поспішав, що й слова не сказав, що воно в таку пору.

Ганс роздер коверт, перебіг очима по рядках і, змінившись на обличчі, стояв приголомшений. Це було звичайне мобілізаційне повідомлення для Курта Вебера, що мусів ще сьогодні вночі від'їхати.

Війна висіла на волоску, про неї тільки і говорили, її треба було сподіватися в кожну хвилину, а все ж Ганс глядів розгублено, майже злякано на пару, що, не прочуваючи нічого, мріяла на балкончику про своє недалеке, нове життя.

Ганс відчув у ту хвилину, що кінчиться безповоротно теперішнє, що знову по роках спокою ступає в їх хату демон, як тоді, в його дитинстві, коли батько й дядьки пішли на війну, не повернувшись уже ніколи з чужих країн.

Так і вони розійдуться тепер, доля розділить їх, розкине світами.

Ганс почув себе головою ріднини і підходив з турботою до новоженців. Звістити треба було негайно, адже за три години Курт мусів виїхати.

Курт! — промовив він, станувши у дверях.

У його голосі відбилосся, мабуть, оте незвичайне, бо пара оглянулася рвучко. Ганс бачив, як блідло Куртове обличчя при читанні, як здивовано, не довіряючи собі, гляділа Ліза, прочитавши нисьмо з питомою жіночою швидкістю.

Війна, — озвався глухо Ганс.

Так! — Курт випростався параз. Збентеження зникло з його обличчя, він аж пробував усміхнутися, коли говорив: — Нарешті! Нарешті маємо її! Гайль! Зіг!

І мов з радості, мов із зворушення він обняв маму, потім Лізу, потім почоломкався з Гансом.

Оті три години перед несподіваним від'їздом - це був хаос, метушня, щось нерозумне. Мама вибирала всю білизну, всі запаси солодощів і тістечок, складаючи усе у величезну валізку.

Курт резкидав усе, він узяв лише трохи білизни та речей. Він був енергійний, рішучий, веселий. Вони супроводили його до потягу, що вже був повний новобранців та призовників. Курт сміявся, жартував, і так усміхнене його обличчя в вагоновому вікні відпливало з світляного кола станції в темінь ночі, на схід... Ліза перейшла жити до них уже як невістка. Так вирішили. Шлюб візьмуть, коли Курт прийде на відпустку.

І ось...

Вебер мов виринув на хвилину з спогадів, глянув на розгорнені перед собою листи, став перегортати їх. І з ними перемигували події - осінь, зима, коротке перебування Курта вдома і знову прощання, коли хвиля заліза і людей хлинула на захід на, здавалося, непрохідні заборони. Мов коротка та безконечно ненасичена гроза струснула західними кордонами, і будовані десятками років оборонні лінії розсипалися — переможні армії доходили до океану.

Абеділь, 28 липня 1940 р.

... Гансе! — писав Курт

... ми непереможні. Ніщо не встоїться перед нами. Я гордий за свій народ. Включений у могутній організм армії, я відчуваю силу, що може розторощити все. Мажіно поза нами. Бельгія поза нами. Над Парижем знову наші прапори!

Я над морем. Я проїздив понад самий берег, де так неславно лягла інтервенція. Я бачив білі скелі Дувру і, дивлячись на них, я повторив собі ще раз »Гот шрафе Енглянд!« Я чую, як щораз густіше підтягаються наші армії до океану, як виростає наша сила. Я певен: одного ранку ми знімемося, ми загатимо канал масою наших військ і, твердо вхопившись білих берегів, залемо той острівчик біля Європи.

Іде велика пора. Я вірю в неї, як вірив і дождався того, щоб напитися на шампанській рівнині доброго вина і піти поглянути на ославлений Париж, наш Париж, куди саме їду.

Гайль !

Курт

Дорогий Курт! Він так захопився перемогами, що ні словечком не запитував про рідних і не знав нічого.

Він не знав і того, що його, Ганса, вдома вже не було, війна захопила і його. Цього Куртового листа переслала Гансові Ліза в далеку Норвегію й читати його довелося в високій гірській місцевості, в окопах, звідки видно було лише сиве море, повне таємниць і наскоків впертого противника.

Чому видався йому запал Курта дивним, чужим? Чи тому, що холодно, невблаганно чигала на них небезпека? Чи може по прикрих спогадах дитинства він боявся війни? Чи відірваний від батьківщини, почував себе на тому окрайку землі між чужими горами і ворожим морем, мов на венецій морській косі, що врізана в море, готова щезнути під холодними хвилями, під мовчанку полярних ночей?

А може прочував він оте, що прийшло по коротких літніх місяцях, коли знову дихнуло морозом, коли білою мрякою накрилося море і в надмірній тиші, підкрившись близько берега, ригнув ворожий кружляк вогнем, засипаючи їх становища.

Нитка свідомости урвалася тоді. Ганс очунав у шпиталі аж по довгих тижнях, мов вертався з того світу, блідий, безсильний. Шрапнель розтороцив йому бік, порушив хребет, викликаючи несподівані втрати свідомости.

У нього призбиралося багато листів від Курта, що їх не давали Гансові прочитувати, щоб не хвилювати його. Тепер перерахував їх. Курт не змінився. Він, мов ведений долею, брав участь у багатьох боях, ганявся аж під еспанський кордон, побував вдома, одружився з Лізою і рушив в Італію.

Неаполь, 2 лютого 1941 р.

Гансе!

Я вельми тішуся, що ти приходиш до здоров'я, і скоро приїдеш додому на довшу відпустку. Я хотів би побачитися з тобою, розказати дещо, на що нема місця в листі. Ти не уявляєш собі, мабуть, там тієї гігантської гри, що розпочалася між нами й Англією, яка хоче зліпити проти нас фронт. На її спроби відповідаємо ділами. Я вірю, що наш молодий орел виклює очі постарілому, ледачому левові, втопить у морі його корону. Ми рознесемо його лігво, а цей острів стане спокійною лукою, де пастимуть овець, стригти вовну й виконуватимуть замовлення наших контор заморської торгівлі.

Мов прочуваючи свою долю, продає ота зводниця свою полинялу красу, побрязкує рештками дорогоцінностей, щоб збаламутити деяких європейських альфонсів. Ми протверджуємо таких негайно і радикально. Наш бльок міцніє, ми просуваємося в Африку, щоб перетяти артерії ворога, ми скрізь. І, вдивившись у чудову панораму Неаполю, в вічно задимлений Везувій, я думаю, як історія писатиме про нас по тисячоліттях з пошаною, як нині тепер про славу Римської Імперії. Ми безсмертні. Здоровлю!

Гайль!

Курт

Прочитуючи ці бадьорі рядки, Гансе мав одне бажання: побачитися з Куртом, поговорити. Його охоплював страх, як зовсім інакше думає і почуває він, як майбутнє його і всього їх народу стоїть перед ним примарною. Чому це?

Що з ним? Ах, коли б поговорити з Куртом. Може від нього черпнути би віри, може б і він радів.

Ганс домагався відпустки, бо він давно мав право на неї. Ввижався рідний Альтштадт, мама, Ліза, ввижався затишок і спокій малого містечка та всього того, що найдорожче було на світі. Йому обіцяли відпустку, все було готове, і в останню хвилину відпустку відкликали.

Гансове хвилювання зростало. Яким правом, на якій підставі зробили це? Ради його здоров'я? Чи не смішне оте вияснення! Адже саме вдома він міг би мати найкращу опіку, там видужає.

Та певблаганна літера закону прикріпила його до самотньої санаторії в горах, де тижні видовжувалися в роки. Ліза зовсім несподівано перестала писати, хоч досі засипувала його листами від себе й матері. Лиш від Курта заблукала польова поштівка.

Атени, 12 травня 1941 р.

Гансе!

Не довгий час і я в Гелладі. Шлях до неї не був устелений рожами. Лише сила нашого удару перемогла найбільші труднощі. Ми добилися до Егею, під Єгинет.

Це передостання рунда нашого двобою з Англією. Знищено її останні гнізда на європейському суходолі і ось наш орел розпростер свої могутні крила від полярного Нордкапу до мітичної Крети.

Я побув у Сербії, де згинув наш батько. Його могили я не міг відшукати. Та я поставив йому нам'ятник з купи сербських бандитів, що загороджували нам шлях. Я задоволений, я помстив смерть.

Передо мною Егейське Море, оливкові сади Аттики і знову руїни давньої величі, що з подивом дивляться на нових звияжців. Повір, усі чуда мітології, всі виправи аргонавтів, всі подвиги Геракла ніщо в порівнанні з нашими подвигами. З гордістю й певністю жду останньої рунди.

Гайль!

Курт

І знову ні словечка про родину. А Ганс уже не хотів слухати про війну, про нові походи й перемоги. Він нестерпно тужив за рідними, його стан здоров'я не кращав.

Він виступав гордо, аж сам злякався своєї нагальності, з якою домагався відпустки. Йому відраджували лагідно й, переможені його настирливістю, з заввагами, що там вдома тепер важко, бомбардування і різні зміни, йому виписали блякет...

Веберова думка спинилася злякано, наче перед чорною прірвою. Він обкинув стомленим зором гостей, що голосно розмовляли, попиваючи пиво. Постаті двоїлися, наче все вкривалося білявим серпанком. Вебер заплющив очі, міцно стиснув руками голову, як перед безоднею, що розкривалася перед ним...

...Дні і ночі їхав він, уявляючи собі чітко зустріч з рідними. Але рідна земля не тою вже була, що покинув її. Його зустрічали розтороцнені порти, згарища залізничних станцій, міста — румовища від повітряних нальотів.

Знайома рідна станція стояла оціліла, але фабрика коло неї, куди цілими роками спішив на роботу, не стріляла

вгору димарями. Ганс пробігав вуличками і зупинився. Він не пізнавав нічого. Ось недалеко бургу, у його підніжжі. З ряду чепурних дімків ні сліду. Ганс пробирався через румовища. Рідну хату він пізнав зразу. З неї залишилася фронтова стіна, що ніби намагалася закрити жорстоку руйну в середині. На місці затишних кімнат, круглих, точених сходів, лежали поламані крокви, недотлілі, шматки черениці, все зсувалося в глибину вирву. Ганс пресунувся крізь щілину і вдивлявся в той хаос до безтями. Він затремтів раптом, йому потемніло в очах, він упав на звалищах зомлілий.

Його забрали знайомі, оточили опікою. Ганс очунявши, не питав уже ні про що, він знав усе. Рідних найдорожчих, матері і Лізи, не побачить ніколи, вони вирвані з життя, по них лишилася тільки пустка, що в Гансовій свідомості застрягнула чорною вирвою...

...Вебер прокинувся від доторку чиеїсь руки. Перед ним стояв кельнер і дивився на Ганса збентежено.

— Ви хворі може? Пробачте, вже пора зачиняти каварню.

— Ах, — Ганс аж тепер запримітив, що столики довкола порожні, гамір затих, у каварні лише він один з своїми листами, що лежали розсипані перед ним.

Він згорнув їх поспішно і вийшов важким, н'яним кроком.

**

У канцелярії дивізійного магазину було тепло, затишно. Вебер роздягнувся. Вже пора було спати, але тепер він лякався сну. Це ж не сон. Скільки ночей пролежав він у

марінні, коли вся нітьма кімнати наповнялася тисячами образів, машкарних лиць, привидів. Ні, рішуче не засне тепер.

Ганс присів біля стола, розгорнув книги. Колони цифр виростили перед ним довгі, довгі, він перебігав їх олівцем, мов приймав дефіляду армії запілля. Праця втихомирила його розхитані нерви, думки упорядковувалися. Вебер став навіть бадьорий, безтурботний, мов те колісце в машині, що зазублюючись докладно, кружляє рівно.

Олівець зупинився раптом у половині колони. Ганс замер. Рана в боці защеміла, щось пекуче побігло спиною, вдарило в потилицю. Колони подвоїлися в очах, олівець випав з рук. З жахом ждав чергової гарячої хвилі, що стукне в мізок, запалить полум'я. Він тремтів, схилившись над столом. Удар не повторювався і Ганс ворухнувся нарешті, відчуваючи страшне безсилля та втому. Він згорнув книги і присів, затих, понуро вдивляючись у стіну, покриту наказами й рахівничими таблицями.

Страшна пустка привиділася йому. Пустеля. Лише - ген далеко на незнах просторах єдина на всьому світі рідна істота, єдиний ще з Веберів, хоробрий Курт.

Де він тепер? Що з ним?

Невгасима спрага залила серце Ганса. Ах, де він тепер, одчайдушний рідний брат? Невже ж і його вже нема?

Ганс витягнув відрухово портфель. Так робив він завжди, коли ставало важко на серці. Він читав рядки і знову наче втягав міцної наркоти, щоб відчутти близькість брата, що інтимно говорив до нього здалека:

Київ, 2 листопада 1941 р.

Гансе!

... це зрозуміло. Всі лякаються нашої сили, нашого розросту по тому всьому, чого ми довершили вже. Я аж тепер у всій глибині починаю розуміти фюрера, чому не повів нас на Англію, чому на Схід спрямував наші сили. Там нічого вже вартісного. Нам важко покищо вийти на море, бо там могутня Америка. А тут ми прийшли по багатства, тут простори, що ждуть німецького плуга. Україна! Прекрасна земля. Ти не уявляєш собі її багатств, що ждуть на нас. Ми захоплюємо простори в гігантських боях з кольосом, забираємо тисячі полонених і воєнну здобич. Перед нами небували можливості. Ми захопимо все, а тоді ми виграли війну, ми володарі від океану до океану. І яким смішним буде тоді для нас мікроскопічний англійський острівчик під нашими ногами.

Хоч як люблю наш Альтштадт, але переїду жити сюди. Я написав про те Лізі. Нам доведеться зробити це ще навесну, щоб почати господарювати, якщо все піде тим темном, що досі. Я отримаю мабуть колгосп в одному районі над Дніпром. Уявляєш собі тепер наше майбутнє. Жду нетерпляче на відповідь Лізи. Не розумію, чому так довго нічого не пише. Мене хвилює одно: Ліза незабаром повинна мати дитину. Чи не трапилося яке лихо? Як мама? Вона мабуть не схоче виїхати з нами. Старим це важко. Прошу негайно мені відповісти. Вітаю щиро!

Гайль!

Курт

Довго вагався Ганс з відповіддю. Він сам, щоб втекти від місяця нещастя, відразу повернувся в армію, став рахівником. Що писати Куртові? Чи розкрити всю жахливу правду? Чи ще обманювати його з його байдужними плянами? І як довго це можливо? І чи ще більшого удару не завдасть йому, коли врешті таки мусітиме написати про все? Ні, раніше чи пізніше, а вістку треба буде подати. І Ганс написав про всю трагедію лагідно, обережно.

Відповіді не було всю зиму. Курт, мабуть, по цьому жорстокому ударі намагався прийти до рівноваги, мовчав у хортовині першої зими на Сході.

Лист прийшов на Великдень з невідомого місця постою.

Гансе!

Пробач, що так довго не відповідав тобі, але гаді було. Та й про що писати тепер? Зима була повна тяжких боїв. Я обморозив собі руки, обличчя, та не дозволив забрати себе в дальше запілля. Увесь час перебуваю на фронті. Куля не чіпляється мене...

Мені взагалі важко писати. Хочу забуття, хочу перемоги, хочу помсти. Більше нічого. Мені дали відпустку, але я відмовився від неї.

Пиши до мене частіше. Не гнівайся, коли не відповідалиму довго. Не жди на мою відповідь, пиши, я буду тобі вдячний.

Здоровлю Тебе щиро.

Твій брат

Курт

Ганс писав, він засипав Курта листами, майже однако- ним змістом. Він бачив, як глибоко заломаний Курт, як шу- кає він смерті, як треба боятися за братове життя. Його листи були повні любови, тверезих повчань. Курт відпо- відав рідко, коротко. Він не дав намовити себе взяти від- нустку, він все літо пробув у боях, потім осінь і знову зима.

Ганса охоплювала розпач. Оце, що передбачував він на початку війни, здійснювалося тепер. Злощасна, важка зи- ма налягла на армію і, всупереч усім розрахункам по за- мерзлих, засніжених рівнинах у заметіллі посунулася те- пер зі сходу ворожа навала на висунені форпости, залила їх, і грізно вдарила в оборонні застави, ламаючи, відтиска- ючи їх стихійно назад.

Мов за світами в сніговіях увижався Гансові Курт від- важний, очайдушний оптиміст, тепер страшний у своїй лиховісенній мовчанці. Останній лист прийшов від нього три дні тому, не подібний до попередніх, злощасний у своїй безпосередності, отей, що над ним похилився саме тепер Ганс, прочитуючи його вдесьте.

Фронтвий постій, 14 грудня 1943 р.

Дорогий Брате!

...я розумію, що Твої поради добрі. Але мені го- ді. Ти не уявляєш собі того світу, в якому живу. Я все літо перебув у боях. Ворог не тільки перед нами, він скрізь. Вся ця земля, кожна її балка, кожний садок чають у собі засідку. Нас наскакували, відтинали від зв'язку, та я все виходив пілим.

Тепер знову зима. Моя задубіла рука важко вдержує олівець. Мої дні і ночі такі подібні. Ти не уявляєш собі запеклости й несамовитости нашої боротьби.

Лежу ось на передній стійці біля кулемета. Думаю про Тебе. Знаю: за мною спить вітчизна, деś там далеко, далеко. Я теж заснув би, мені вже все одно, я хочу задубіти в тих снігах, що коло мене.

Та ось сизий ранок. Тільки зоріє. Передо мною біла, не позначена нічим рівнина, ніби мертва, та я знаю, що воно не так. Раптом ударили батареї, і передо мною вистрілюють чорні гейзери. На снігу, де замаскована ворожа лінія, зачорніли нараз чорні цятки, розсипалися по рівнині і посуваються все ближче. Прицілююся і враз покриваю їх вогнем. Знерухоміли декотрі, зупинилися. Та за ними підходять нові. Мій кулемет строчить і строчить тепер невпинно і я бачу, що хоч як захлинається він оливою, наступу не спинити. Я злився з залізом, я задубів, тільки здригаюся ритмічно під клекіт машин. А лави ворога ростуть, несуться, вже чути проймаючий боевий оклик, щемить, і закривають мені світ...

...Ганс не дочитав, йому не стало сили, він заплющив очі.

— Курт! Курт! — зойкав він, вимовляючи ім'я брата. Невже ж це Курт? Невже ж так судила йому доля побачити ще брата? Невже ж це Курта бачив він учора й сьогодні на фільмовій стрічці? Невже ж це можливе?

Три дні підряд ходив Ганс Вебер на цей кіновий тяж-

исник, божевільно вдивлявся у зфільмовану воєнним кореспондентом картину наступу на форпост. А в третьому не витримав, і в хвилину коли заклекотів кулемет, коли ворожа лава піднеслася лявіною, щоб ось - ось залити кулеметчика, побачив ясно, безсумнівно, що це його рідний брат Курт на порозі смерти.

Жах здавив його за горло, він схопився нараз і вигукнув хрипко, дико, як гукають у люті хвилини атак, — заметушився, розштовхуючи глядачів, і вже біг вільним проходом уперед. Витягнувши з кобури револьвер, він стріляв на бігу у ворожу лаву. Кулі діравили екранне полотно, а Ганс гукав нестямно:

— Вперед! Вперед! Відбити наступ! Зіг! Зіг!

І аж перед рамною зупинився, закам'янів. Картина бою відкадала вгору, височіла над ним сірими, миготливими плямами екрану.

Ганс зрозумів тоді на мить, мов у світлі блискавки, що все це фантом, що він уже потойбіч реального світу, звідки вороття немає. І він приклав ще задимлене дуло до скроні, щоб уже справді не вертатися назад.

ЖРЕЦЬ СЛІПОЇ БОГІНИ

1

Червоне око над перехрестям вулиць загоріло яскраво у сіряві осіннього дня й потахло по хвилині, переливаючись у зелень. Юрба, як живий, призбираний потік, хлинула через широке авеню, несучи з собою і старого Конача.

Опинившись знову на пішоході, Конач відітхнув легше. Це пройдено останній вуличний регулятор на невидній та вловимій межі між розгуканими у шаленому темні центром міста і забалагуленим, повільним жидівським кварталом. Тепер уже можна йти й задумавшись, без страху, що понадеш під колеса авт. І коли поштовхнеш когось нехотя в задумі, ніхто не накинеться на тебе з лайкою. Юрба тут повільна й вибачлива. Можна зупинитися перед винарнею, де витискають кошерне вино. Закурений, зчорнілий будинок. У вис-тавовому вікні видніють світлини основників цього підприємства, достойних, з патріярхальними бородами добродіїв, що винайшли секрет виробу цього кошерного вина і ще глибше збагнули тайну, як добритися гроша. Рядом стоять таки на краю пішоходу величезні дубові бочки, наповнені тепер дощівкою.

Пройти ще кілька домів, і знову доводиться пристанути.

Крізь великі скляні шиби видно пекарів при нехитрих машинах. Сунуться полотна - ленти. Кошерні маці, як біла крига, пливуть по них з невидимих челюстей. Пекарі ломлять їх у менші і ще менші плити, вкладають у стандартні пакети з семираменником...

І далі ішов старий Копач глітною вулицею, приглядаючись усьому. Це ж бо місце його щоденних прогулянок у цьому надморському місті. Туди тягнуло його з непереможною силою. Він і не усвідомлював собі, чому це. Може тут знаходив він знайомий, повільніший стиль життя старого континенту? Чи постаті в халатах і ярмулках, що зустрічалися між юрбою, по крамницях, промовляли, як дивні, забуті символи, покинутої батьківщини, де чорногуз над солом'яною стріхою, де, наподоблюючи йому, зажурений над криницею журавель, де вітряки махають крилами, як розвіяними полами. А понід плакучими вербами греблею суне зогнута постать »ганделеса« з барахлом на плечах.

Тут, у тому місці, і слово рідної землі, завмерле, спотворене, кинене на дно, як безвартісна монета минулих монархів, дзвеніло нараз серед людської гущі, аж старий Копач приставав з несподіванки й тремкої радості, прислухаючись нишком до розмови незнайомих земляків.

Але в цю холодну й похмуру осінню днину несподіванки не було, ні милої зустрічі. Чужа юрба сновигалася повільно біля страганів, перекидала розкладений крам, торгувалася. Циганчуки, а їх тут тьма, скрекотали незрозумілою мовою. Зрідка зустрічалися чорношкірі, як опалена головешка негра. На сходах у підвал, на висоті пішоходу, розмістилася з рибою перекупка. Біля неї старий казан, у ньому го-

рять уламки начок. На дошці риба. У руках перекунки сокира. А очі перекунки... Старому Копачеві стало маркітно... Очі риб'ячі! Чи може ж так бути, щоб у людини були риб'ячі очі? А на руках луска і кров...

Він пройшов швидше побіля цього місця. Ось знову розкладений крам. Таки прямо на переході, на газетному папері. Коробочки з настою, черевики, галоші, тихозази, шнурівки. І навколо нікого. Копач зупинився на мить, кинув оком на крам, потім позирнув униз східцями в підвал. Чорний халат на мить в отворі відсунувся обережно в гліб, у тінь.

— Стежить, оцінює покунці, — посміхнувся Копач, хиткість і причаєність рухів постаті нагадала йому чомусь створіння, що розставляє сіті по закутках. Зовсім... Оце зда-лека чатує.

— Або, не будьмо злобні, — думав він, віддаляючись від розчарованого крамаря, що вибіг за ним з підвалу, щось вигукуючи. — Не будьмо злобні. Вони пристрасні рибаки. Хіба важко знайти між знайомими, опанованих тією пристрастю, що каже їм кидати наймиліше товариство, терпіти голод і тинятися над берегами річок часто всю днину за одною плотницею? А що, коли ця пристрась вдосконалиться століттями, з покоління в покоління? Шалена пристрась водити вудкою хитрого, гнучкого розуму у невпинному вижиданні, у грі з щастям?

Якийсь, знеохочений довгим вижиданням, риболовець настирливо заганяв задуманого етарика у свій невід, до крамниці з одягом. Може пальто? Тепле. Дешево. Ай - ай, цимес пальто!

Старий Конач посміхався вибачливо. Зайде, зайде колісь. Йому б справді пора купити пальто, бо оте, що на ньому, ще з дому, з довгих мандрів по Європі, витерте вже, студене. Але сьогодні він за іншим ділом. Десь тут продають уживані речі домашнього устаткування, меблі. Він згадав про те вчора жінці, а вона зідхнула сумно. У них така вбога обстановка. Щойно недавно приїхали за море. На справді нічого їй нема в тій порі, переділеній на три частини, що звуться вітальнею, кухнею і спальнею. Купили ліжко. Одяг складають в отворі в стіні. Ще треба стола. Накрила б обрусами, що привезла з батьківщини. Ще трохи попрацює, заробить грошей і купить сама.

Він промовчав. Хочє зробити їй несподіванку. Вишукає в тому складі стіл. Це напевно дешево. Помалює їй буде як новий.

Ось він перед цілєю своєю мандрівки. Тут же воно. Похмурій мурований будинок, що вже розвалюється поволі. Пусті отвори вікон. Ніхто не живе на вищих поверхах. На сходах головної брами перекладини з дощок. А на партері вікна заціліли. Станути перед першим. Ножі, коробки, різні, бляшані, старі годинники прерізних форм і оздоб минулого століття, браслети, ланцюжки, бритви, шруби, молотки, пилки. Між тим книжки, розкладені томи енциклопедії, хутра, пальта, кашкети, брилі, і стирта різноманітного одягу. Ще далі в вікна визирає поржавілою трубою залізна грубка, стільці. Випнулися оголеними пружинами витерті софи, важкі масивні фотелі з кителями й френзлями, темне піанно. За ним гора матеріалів. Ген, у глибині, аж під стелею, видніють причілки ліжок з дротяними сітками, столи, стільці, комоди з дзеркалами, шафи...

Копач попробував клямку бічних дверей, натиснув і опинився нараз у середині, у вузькому проході між отим добром. Він розглядався за крамарем. Ні душі. Залізна грубка, посередині між барахлом, промінювала приємним теплом. Десь тут повинен бути й господар!

— Що скажете?

Запит впав звідкісь, з - поміж барахла. Той самий, протяжно - співучий, що його чув багато разів по містечках рідної землі, коли заходив у крамниці. Копач чомусь і не здивувався з рідної мови, що зазвучала. Він здригнувся тільки з несподіванки. Потойбіч грубки, у старому фотелі, чорнів халат, зовсім зливаючись з фотелем. Знайомий чорний ширококрисий капелюх. І сива борода. А з рукавів халату простягнені руки грілися до грубки. На нього дивилися жваві пронизливі очі. Копачеві здалося в першу мить, що він знає їх звідкілясь. І аж згодом він збагнув, що це злуда. У стариків цього народу очі такі бувають часто. Опромінені віковою мудрістю й холодним скепсисом.

— Чому заговорили ви до мене мовою моєї країни? — запитав Копач, обійшовши грубку. — Звідки ви знаєте, хто я?

— Звідки я знаю? — почувся той самий голос з співучою інтонацією запити. — Тут нема що знати! Це видно зараз.

— Що видно?

— Ай, що видно! — руки, що ворухилися, вловлюючи тепло грудки, затихли. Що видно? Я не знаю, що видно. Багато не знає старий Хаїм. А багато навчився в світі, це одне

бачив. Тільки такого другого народу не здибав, як той, що з ним жив у своїй молодості. Такі ви якісь, що зараз вас пізнаєш.

— Які ж ми?

— Інші якісь. Скільки тут всіляких народів з цілого світу скупчилося в тому місті. А я все пізнаю вашого між ними. Ви не такі, як інші. І ми інші. Ми любимо крамарювати, а ви, ... не знаю. Щось у вас вічно на серці. У нас в голові, а у вас на серці. Чогось шукаєте всі. То як Хаїм був молодий, пам'ятає, у подільському селі вибиралися діти в ліс шукати такої квітки серед літа. Квітки щастя. Але чи ви маєте щастя?

Пронизливі очі знову охопили всю постать Кенача, похилу, згорблену легко, вгорнуту в плащ з протертого та доброякісного матеріялу. Сліди минулих воєнних переживань і важкого життя застигли на обличчі тихим, нестертим сумом.

Постать у халаті підвелася повільно з фотелю, хитка, тонка.

— У нас нема щастя теж. Багато тернимо, переслідують і вбивають нас. Кажуть, через те, що надмірно любимо гріш. Але і в вас нема щастя, ой, нема... Знаю, знаю і бачу... І що ж ви хочете тут у мене купити?

— Шукаю стола, — відповів Кенач нехотя.

Він дивувався байдужності свого голосу. Він раптом помітив, що зовсім не хоче починати ділової розмови про купівлю. Йому б приємно було, щоб чорний халат темнів і далі в фотелі. І він присів би, бо чує дивну втому й безсилля у всьому тілі. Розжарена грубка промінювала б теплом. А вони розмовляли б і розмовляли.

Але халат посунувся вже, як чорна тінь, поміж звалищами меблів і барахла. Копач ступав за ним крутою стежкою, непевним, повільним кроком, і думки його пробивалися теж у цю мить крутою стежкою поміж звалища минулих пережити. Хистка тінь ворушилася попереду, як блудний вогник, у далекому, замряченому минулому.

Крамар зупинився нараз.

— Ось вам і стіл! Нуу? Гарний?

Тонкі пальці водили по білій емалі кухонного стола, зручно захвалюючи крам. Справді, ще зовсім добрий стіл, — подумав Копач. — А ніжки криві, одна зломана.

Він перевів очі на інші меблі, роздивлюючись за чимось кращим, і раптом, покинувши крамаря, став пробиратися поміж речами до стіни.

Крамар насторожився, бачучи, як стара людина відгребує гарячково закинене між меблями, заповишене, багато вже років неторкане бюрко, що його привіз сюди, ще в першому році торгування.

— Звідки ви його маєте? — питав Копач, згортаючи з нього пилюгу.

— Як звідки маю? — дивувався крамар.

— Я питаю вас, звідки ви його маєте? — повторив Копач піднесеним голосом. — Звідки ви його маєте?

Холодний скенсис погас в очах крамаря. Він нараз наче проглянув всю правду про цю людину, про її минуле.

— Знайоме вам? Мали колись таке? — питав він. — Безпомічні ми люди. Я також дивлюся на вас і, все здається мені, що знаю вас звідкись. Ніби дійсно знаю. Ну, напевно знаю! Але подумаю ще, і аж тоді зрозумію, де правда.

То на вашому обличчі відбита душа землі, яку я знав. От і все. Трапляються люди дуже подібні до себе... Пане, мій син згинув у летунській катастрофі. Єдиний. Великий і мудрий. Кепеле, кажуть у нас. Як би був жив, не сидів би я сьогодні між тими лахами. І от я йду раз вулицею, а напроти мене мій син. Я остовпів. Адже він згинув, мене повідомили урядово, що він не живе. А він ішов назустріч мені, минув мене... Я пішов за ним. Може не доглянув мене, не пізнав? Довго ходив я, як божевільний. Я переконував себе, що це випадкова подібність, але мої кроки не зупинялися. Я загубив його в цьому людському муравлиці. Часто блукаю і вже не зустріну його. І все здається мені, що це був мій син... А речі? Речі продукують десятками, тисячами, на один лад. Оманна подібність речей. Але що з вами? — стривожився він, бачучи, як похилився Конач над відшуканою реччю, наче знепритомнів. — Не тривожте серця давніми спогадами. Ритм молодости за швидкий для нього, не послухає вас. Ходить звідси. Бачите, шибок у вікні нема, вітер провіває. Сядьмо коло вогню. Старим добре коло вогню. Погріємо руки й будемо дивитися, як понеліє все видиме. Не одно ж уже спонеліло на наших очах...

2

Конач присів кволо в фотелі, внирився глибоко. Тривожна хвилина немочі й безсилля, що навідала його, коли оглядав злудно подібну річ минулого, пройшла. Тепер відчував тільки непереможну сонність. Він ледве зауважував, як ворухиться чорний халат. Заясніло полум'я в грубці. Крамар докинув туди уламків дерева і присів. Наче крізь густу

тканину просочені, доходили до вух Копача слова спогаду крамаря. Подільське село... Обширна заїзна коршма край болоння... Стадо гусей... М'які пухові перини шинкарки Естери... Ситий вечір при теплому світлі шабашних свічок...

Швидко голос крамаря віддалився зовсім. Копач наче ішов від освітленої шабашевими свічками коршми темною сільською дорогою... свого рідного села. Та це ж іде він, ні, не йде, а їде з міста додому. Гучно торохтить бричка по дорозі, рвуться «цугові», аж угинаються. Знає фірман, як в'їздити в село. Не будь кого везе, а вїттового сина з міста, з шкіл. Нехай почують дівчата, що їде молодий вїттович. Буде вже в неділю рух коло читальні на площі. Зберуться січовики з синьожовтими лентами на вправи. Будуть маршувати, як правдиве військо, а вїттович попереду, як якийсь офіцер. Розсиплються по площі, на вправах з хо-руговками, ставитимуть вежі. Буде багато розваги, і сміху, і радості.

Круто повернув фірман у ворота. А в вїттовій хаті газди на лавах попід стінами. Ждуть також на нього, як завжди, і на Різдво, і на Великдень ждали. Привітався з усіма. Сів біля стола поруч батька. Таке своєрідне, чудне враження почувати себе, що ти в осередку уваги всіх. Ти тут тепер, як Бог, як всезнайко. Все знати мусиш. І що в світі діється. І чи буде війна, бо дуже серби горюються, і руський погрожує монархові. І чи дадуть нам нашу державу коли. Відповіді мусять бути безсумнівні, певні, швидкі.

Пішли нарешті газди набалакавшись досхочу. Тепер у хаті тільки батько і мати. Мати лагодить синові вечерю. Не-

суться запахи смаженого м'яса. А батько сидить та погладжує вус.

— Ану покажи той атестат, який там з тебе офіцер вийшов, — каже він.

Він подає батькові свідоцтво зрілості. Здав саме матуру. Довго розглядає батько той документ. Аж смішно, який поважний він при цьому, урядовий. Застигли риси і без того суворого обличчя. Який гострий підкручений вус. Не до лиця йому біла льняна сорочка. Йому б знову надіти мундир, що висить на клинці в коморі. Голубий мундир цісарсько - королівського цугефюрера, уніформна шапка, набля, медаля на тлі кольорових стяжок. Ой, тремтіли рекрути перед цугефюрером Копачем, затремтів і він нераз у своєму дитинстві.

— А що далі хочеш робити? — питає батько, кладучи документ на стіл.

Перед ними вже паруюча страва. Смажена капуста, гречаники, рум'яна свинина, напої, печиво. І мати біля стола. Тут їй обов'язково треба бути. Коли як коли, а тепер і слова пропустити не може. Вчать Копачі сина на пана і кожне по своєму плянує. Мати, не даремно вона таке всяке йому розказує про побожних людей, і на плебанію забігає часто. Вона хоче, щоб священичі ризи сина вкрасили; більшої ласки в Бога матері не ждати. А батько своє гадає. Бачив цугефюрер Копач світа багато, між людьми бував. Крутий чоловік з вїйта Копача. Шкода, мовляв, було на те вчитися, щоб в село вернутися і тут жити. Він би свого сина доктором хотів бачити. Або цісарським урядником, чи офіцером.

Треба проте їсти завзято, пождіть, ніби, з поважною роз-

мовою. Все життя, від коли пам'ятає, іде таке суперництво між батьками за свого одинака. І все по рівному виходить. Батька шанує, як безсумнівний авторитет. А матір любить, як любив малим хлоп'ям. Що ж тут робити? Як погодити їх? Щось треба рішити, одне вибрати. Хтось мусить уступити. Комуś буде сумно на серці.

Він глянув мимоволі на матір, стрінувся з її люблячими, стривоженими очима, і враз відсунув їжу.

— Та що ти? Їж!

— Не хочу більше.

— Щойно почав їсти і вже ситий! — сумно промовила мати.

Не буде їсти. Жаль матері. Не знати коли, а вже вирішив. Завдасть їй болю. Не сповнить її мрій. Не може стати священиком. Вона простодушно думає, що він все ще малий, невинний хлопчина, як водила його в церкву, як сидів біля батька в крилосі. А в нього в голові думки такі різні, аж страшно. Все перемішане, все зрушене, в що вірив колись, все інакше здається, як колись. Різне вчитав в книжках, а книжки він любить. І так думає, що коли в кого сумнів, як же йому Богові служити? Суворий він до себе, безжальний, таким батько навчив його бути.

— А в нас недавно ексекутор був, — каже батько. — Мудрий чоловік. Він і між людьми і між панами обертається. То, каже, вчите сина? — А вчу. — А на що вчите? — Або я знаю, ким йому бути? — А він каже: — Доктором, — це було би найкраще, але вас буде коштувати багато корон. Ви його, каже, на адвоката вивчіть. Це менше коштує, а хліб певний. Як хлопець хитрий, то буде мати святе жит-

тя. Бо люди вічно судяться і без адвоката не обійдуться. Я, каже, між панами буваю і все бачу. Адвокат, це великий пан, — тільки собі за бюрком посиджує і слухає людських скарг. На адвоката сина вчить. І газдівство, каже, не підірвете, і сина в люди виведете.

Довго мовчали всі по тих словах. Вже й не було що говорити, все вирішене. Змовчала мати, не поважилася заперечити батькові. Ніжно та сумовито виражала його на студії в велике місто. А сльози, що блищали на її очах, кинули в серце тривогу й почуття якоїсь провини.

Гріх, видно, проти волі матері йти, бо не складалося його навчання. Ще не дійшов до половини студій, а вже вдягнули на нього мундир, щоб він цісаря й державу боронив. Чотири роки не скидав цього мундиру, на фронтах. Більше року пробув в італійському полоні. Він дивувався, як неरेжив стільки небезпек з незначними ранами. Адже так багато людей не стало. Сам батько, старий Копач загинув марно у тій завірюсі на власному подвір'ї, завівши необачно спір з загонистими гонведами. Мати померла від тифу. Не вернулося й багато січовиків, що полягли за свою державу.

Треба було сидіти на розграбленому вийтівстві. Нова, чужа влада білого орла закріплювалася на добре. Відкривалися знову школи, університет. Щасливо кінчив студії, відбув практику конципієнта.

І врешті. Він жалів, що батько не дожив цієї хвилини. Місто з крутими вулицями, широкою торговицею. На розі торговиці мурована кам'яничка. При вході до неї напис: Адвокатська канцелярія. Др. Василь Копач.

Ввійти в передсінок, перед дверима солом'яна рогожа. Відчинити двері і опинишся в ясній привітній кімнаті. Ліворуч, повід стіною, прості дерев'яні стільці. А праворуч, на поличках нехитрої етажерки товсті томи кодексів, енциклопедій. Над етажеркою стоїть з міді лита фігурка сліпої богині з розхитаними терезами ваги справедливості. Цю фігурку купив ще в першому році студій. Її заховала стара Копачиха в коморі в час війни з увагою й страхом, як незрозумілий талісман, що в нього вірить син.

А посередині канцелярії темне, дубове бюро. Коли вперше засів за ним у тиші кабінету, здавалося йому, що всі важкі й мінливі життєві пригоди вже за ним. Солідне, масивне красувалося воно перед ним, як знак осягненої мети. Як певний бар'єр, що відгороджував його від ударів долі й несподіванок.

Він просиджував за ним, розкошуючись почуттям успіху. Ніхто не перешкоджував йому у тому священному настрою. Покірно стояла на етажерці сліпа богиня. Мертво випнулися хребти кодексів і енциклопедій. Він перегортав книги, провіряючи своє знання, ще далі заглиблювався у круті ходи справедливості. За вікном, на торговиці, стоголоса ярмаркова юрба перекочувалася повід його вікнами, як збігла з гір повідь біля тихих подільських берегів. Він чекав, що ось повернуться кроки у браму. Хтось застукає. Підніметься гідно і ввічливо, щоб прийняти людину, яка шукає поради й оборони. Але відвідувачів не було, ніби ніхто не зауважив великої таблиці біля входу. Коли б хоч одна людина!

І раптом одного полудня людський крик вдарив прибоєм

об вікна, аж кинув читати. У передсінок входили з гамором люди, з розмахом відчинилися двері.

Копач сховився. У дверях стояла людина вся в крові. Злипле волосся. Сорочка аж зчорніла. Подерта в бійці чермерка теліпалася обірваним рукавом. За окривавленою людиною видніли ще постаті.

— Ви адукат? — запитала окривавлена людина, важко дишучи ще з хвилювання недавньої бійки.

— Так. А чого тут хочете?

— Панцю! — підступила людина ближче, оперлася руками об бюрко, залишаючи на ньому руді плями. — Панцю, як ви того розбійника всадите до криміналу, то я останню корову продам, а вам добре заплачу! Боксером так мене вготив у голову. Я його не зачіпав. О, люди свідки. Гей, люди, чи не так?

— А не зачіпав, — озвався голос позаду побитого.

— І я посвідчу.

— І я.

— Панцю, всадіть його до криміналу! Заплачу добре, — говорив побитий до нього ближче.

— Візьміть руки з бюрка, — промовив він глухо.

Людина глянула на свої руки, потім на руді плями. Вона повела долонею, щоб стерти їх і ще більше розмазала.

— Візьміть руки, — крикнув Копач. — І вийдіть. Пегайно.

— Пане! — зачудувався побитий.

— Вийдіть.

Поволі відступала скривавлена людина.

— Ба, та ви адукат, чи ні? — питала вона з недовір'ям.

— Ідіть на поліцію. Я з бандитами не маю нічого спільного.

— Ви мене, панцю, називаєте бандитом?

— Я вас не називаю бандитом, але я з тим не хочу мати нічого спільного.

Поволі відходили перші Копачеві клієнти. У передсінку чулися різні зауваження під його адресою, що то якийсь дивак, дурень, що вони ще не бачили такого адвоката, що вони собі пошукають іншого.

Копач з розмахом зачинив двері. Він стояв довго, вслухуючись, як поволі стихає гамір. Потім підійшов до бюрка, глянув на руді плями і здригнувся.

3

Він добре запам'ятав і свого другого клієнта. Це котроєсь днини, тихої, сльотної, коли на торговниці не було ні душі, хтось постукав у двері. Підійшов сам, відчинив. Малий, миршавий чоловічок зняв капелюх і тицькав йому фаміліярно руку.

— Як ся маєте, пане?

Він потиснув руку Копача, зайшов і, не чекаючи аж його попросять, сів. Копач обсервував свого нового клієнта. Мало знає він людей, подумав. А з людського обличчя можна вичитати багато про людину. Хитрий і облесний чоловічок, мабуть, перед ним, ворухки очі, миршавий вусок. Дрібна посмішка. Піби веселий, в довір'я вкрадається.

— А то ви собі відчинили тут канцелярію, — мовив він.

— Відчинив.

— То дуже гарно. Що свій чоловік, то свій. — Він по-

клав вузлик, що його досі тримав у руці. — З чужим чоловіком то собі так поговорити не можна, як з своїм. А з своїм то можна про все.

— Яку ви справу маєте? — запитав тепер Копач.

— О, моя справа, пане, не справа, а чиста напасть. Хі - хі. Причепився до мене сусід, що я йому в лісі дерево зрізав. Пішов до того другого адвоката скаржити мене.

— До доктора Функеля?

— До нього. До суду мене позиває. То я прошу вас мене боронити.

Копач дивився довше на свого тихого клієнта.

— Ну, а як воно там було? — запитав він.

Чоловік засміявся дрібно, ніби пробуючи, щоб і допитливі очі Копача розсміялися перед тим, як зрадить тайну.

— Та я, пане, що! Та він не має свідків. То він приходив на моє подвір'я з людьми і міряли, і прикладали, але гузир не пасував. Він каже, що мене слідив з ліса аж на дорогу. Але на дорозі слід загубив.

— То ви те дерево вкрали? — запитав Копач прямо.

Тихий клієнт знітився. Він простягнув руку по свій вузлик, розв'язував його швидко. Забіліла хустка, в хустці омотаний спорий шмат солонини.

— Я, пане, зарізав підвинка. А моя жінка то якось підготувала. Маєте.

Він намірився покласти отой спорий шмат на бюро перед Копача, але Копач запобігливо стримав його.

— Сховайте це.

— Пане!...

— Сховайте. Я не хочу того. Мені не треба... То ви вкрали те дерево?

— Пане адукате!

Чоловік ховав солонину в вузлик, зав'язував поспішно. Усмішки вже не було на його обличчі, а очка стали колючі, як шпильочки.

— Чи ви, пане, адукат, чи ви сендзя, бігме не знаю, — говорив він. — Відай, що сендзя. То я в злі двері понав. Будьте собі, пане, здорові.

Остання усмішка наруги на обличчі його другого клієнта вивжалася Копачеві ще багато разів. Він ніяк не міг знайти контакту з людьми. До нього приходили знову злодійчуки, оповідали безсоромно про свої темні діла, втаємничували довірочно, а він здригався від цього бруду і гонив їх спантелчених з канцелярії.

Бійки за межу, крадіжки, подружня зрада, обмана, вся погань людських пороків і слабостей ворушилися мерзким хробаччям по тихих селах і повзла повною дорогою до його канцелярії, вливалася гидким розчином в його вуха. Він бридився доторку нечистих людських рук, відмовлявся від багатьох справ, замикався, не впускаючи нікого. І розгублено приходив на розправи по заболочених, запльованих коридорах судового будинку.

Люди товпилися біля дверей до судової залі, по закутках. А між ними Функель. Кількома роками старший його колега по фаху. Копач навмисне відвертався, щоб не зустрітися з ним. Якже ж це? Та невже ж вони оборонці справедливості? Невже ж таке завдання адвоката? Ходити з злодіями попід руки, як оце ходить Функель? Ці ж люди були давніше у нього. Не прийняв їх. А той жартує, всі хі-хочуть, перешіптуються по закутках, видумують нові шту-

чки. Як їм добре з собою, адвокатів і злодієві, як розуміються прекрасно!

Він не понизить себе, він оборонятиме лише справи чисті, безсумнівні. Ішов саме з справою одного селянина. Стара історія, все те саме. Несамовитий спір за межу в десятках варіантів. Як хробаки гризли би цю землю. А ота людина напевно має рацію. Щира й бідна. Їй треба допомогти, її справу перевірити. Мали з сусідом загони жита поруч себе. Достигло жито, а той драб, пане, чекає і не жне. То я своє зжав. А він мене тепер у суд подав, що я його пережав.

Копач забігав поглянути в судові акти, переглянув контракти, катастральні мапи. У ясну, погідню днину приїхав по нього селянин і повіз його на спірне поле, на комісію. А там уже суддя. І Функель. Стигле жито просило серпа, хвилювалося важким колоссям під повіями вітру. А поруч нього вже гола стерня. Який же тут спір? Це ж типове р. s., — думав Копач. Межу видно добре, лінія проста.

Суддя подав довгий шнур. Стали розмотувати його.

— Навіщо тут шнур? — запитав Копач.

— Поміряємо, а навіщо ж ми приїхали тут? — промовив Функель, блиснувши золотим зубом.

Копач придивлявся, як натягали помічники шнур з кінця загону в другий. Шнур вився білим вужем, прилягав, знову пружився між забитими в землю палями. На нього вагою налягало жито, повіи вітру збивали шнур над стернею.

— О, тут пережате! — гукнув нараз Функель.

— Що ви, пане меценасе, говорите? — промовив Копач, зустрінувшись віч-на-віч з Функелем і не скриваючи своєї

зневаги до нього. — Це ж крива лінія. Вітер гне жито на шнур.

— Шнур добре натягнений, — мовив Функель спокійно.

— Але жито падає на нього і відпихає його.

— Бо пережате! О, на цілий крок!

— Але ж це неправда!

— Ах, пане меценасе, — вклонився тепер Функель Копачеві з тією самою зневажливою посмішкою. — Не вимірюйте правди. На те маємо пана суддю. Чи не так, пане суддя? — звернувся він до кругленького добродія, що спокійно розкошувався повітрям і милим краєвидом жнив. — О, дивіться, на цілий крок пережате на середині загону, де межі не добре видно.

— Пережате, — прорік кругленький добродій.

— Я не розумію, панове. — Копач глядів з безмежним здивуванням то на суддю, то на Функеля. — Та це ж неможливе. То кожному видно. Невже ж справедливість може хитатися, як той шнур під повіями вітру?

— Ви... дотепні, пане меценасе, — сказав Функель, перекинувся посмішкою з суддею. — Але справа вирішена. Жито пережате.

— Я протестую.

— Це ваше право.

Гучно від'їздила в місто сільська підвода з суддею й Функелем. А позаду них, прикритий соломною, лежав заколений підсвинок, дарунок для судді.

За ними повільно здалека від'їздив Копач. Розчарований селянин ледве дав впросити себе, щоб відвезти пана в місто. Про занлату не було й мови. Але Копач не думав

про плату. Він їхав просто до начальника суду, з яким знався вже добре. Це ж неймовірне. Це ж перекуństwo.

Начальник суду прийняв його чемно й терпеливо. На його кам'яному обличчі не було помітно ні одного дрогання, лише, коли справа дійшла до присуду й заколеного підсвинка, що перехилив шалю справедливості, тоді важкі повіки начальникавих очей приплющилися. Він не піднімав їх довго, і Копачеві чомусь згадалася нараз сліпа богиня.

— Молодий колего! — промовив начальник суду, все ще не розплющуючи очей. — Чи я маю цю справу покласти на папір як вашу формальну скаргу?

— Але ж ні! Ні! — зжахнувся Копач, уявивши себе нараз у безнадійному спорі з суддею й Функелсм. Це ж було б чисте божевілья. Він не має ніяких доказів і безпосередніх свідків. — Я тільки так. Я... я не можу зрозуміти, пане начальнику.

Тепер очі жреця справедливості розплющилися. Старі, розумні. І навіть несподівано тенді.

— Ах, молода людино, — промовив він. — Вам ще багато дечого доведеться зрозуміти...

4

...Коли б не бюрко, що оце стояло вже в їх убогій квартирі, Копач не вірив би в свою вчорашню пригоду в гамірному жидівському кварталі. Чорний халат між звалищами меблів. Вогонь у грубці... Чи він розказував своє минуле тій дивній людині в заміну за її спогади? Чи снів?

Але бюрко стояло посеред їх квартири, воно не могло бути вигадкою. Над вечір почувся стукіт у двері. Незнайом-

мі люди внесли цю річ, поставили, дивно мовчазні. Відійшли без слова, покинули здивованих хазяїнів. Чи він платив за те бюро? Коли і скільки? Звідки крамар знає його адресу?

Жінка дивилася на нього, ждучи вияснення, і старий Копач зідхнув безрадно.

То я вчора був у жидівський дільниці. Зайшов на склад з старими меблями. Я хотів купити стіл.

Він замовк. На обличчі дружини малювалося збентеження. Глянула на нього, як на якого чудака. Справді дивний він стає. Відбивається від життя, надто думає про минуле.

— Чомусь прислали мені те бюро. Я не розумію. Я лише оглядав його. А чи не пригадає воно тобі, Ольсю, того бюрока, що я мав у своїй першій канцелярії. Пам'ятаєш, коло торговиці, як ви з батьком твоїм вперше заїхали до мене.

— Подібне, — потакувала дружина. — Подібне, Васильку! — потвердила настирливіше, чомусь не дивлячись на нього. — Навіть гарне. Чекай, я вийму обруси, ті, що ми вдома ще застелювали. Приберу його.

Вона відчинила дерев'яну скриню, зроблену німецькими майстрами, як їхали за океан. Замерехтіла вишивка. Жінка розстелила обрус на бюроку, вирівнювала краї.

Копач приглядався її роботі з трепетом серця. Давно бачена річ минулого полонила його зір, і він стояв безмовний, онімільй, тремтючи, не знати чого.

— Бачиш, гарне. Завтра поставлю посередині флякон з квітками. А тепер мені час іти до роботи. Ой, спізнюся. Вже півшоста!

Вона одягнулася поспішно в тепле пальто, поцілувала його ніжно. З порога ще оглянулася, чомусь стривожена.

— А лягай спати! Не жди на мене! Спochивай!

Ой, не спатиме, не спатиме! — думав Копач, закружлявши по тісній кімнаті довкола застеленого обрусом бюрка. Спершу їтиме думками, як щоднини, з нею, його опорою на чужині. Ось вийшла Олюся в холодну, мокру осінь. Люди вертаються до своїх жител у тепло і затишшя, на спочинок. А вона йде в ніч. Зійшла в підземку, їде по - під місто - велетень. На сорок другій вулиці вийде з підземки просто в хмародер. На поверхні. Де ясні світла, де вкрашені мармуром стіни, долівки встелені важкими, величезними диванами. Де десятки компанійних контор. Двадцять кімнат обійде. Тягатиме коші з паперами, водитиме пілоскопом по диванах, стиратиме стільці, столи. Задохатиметься у праці, що важка і для молодих дівчат, не то для її віку. І вже попівночі вернеться зморена вкрай і зажурена, а він вдаватиме, що спить. Бо про віщо говорити, коли життя склалося так гдуно й несправедливо на схилі віку.

А не так воно було колись, не гарувала в житті вродлива понадянка Оля. Перші роки, як подружилися, не в гараздах були. Злиденні були його адвокатські заробітки, ніяк не міг здобути клієнтів, програвав процеси і люди не заходили до нього часто. Але тесть був багатій, парох на три села. Веселий, забавний отець Синенький.

Як заїхав вперше сам перед Копачеву канцелярію, як задзвонив дзвінок, виглянув Копач у вікно і заметушився, щоб привітати незаних гостей. Ввійшов отець Синенький у баряниці, а за ним дві рум'янолиці панни. Дві сестри,

може близнята, бо не міг вгадати, котра з них старша, котра гарніша. Мороз опалив щічки. І соромливі якісь.

— Кажуть мені миряни, якийсь наш пан у місті канцелярію має, — говорив отець Синенький, привітавшись. — Вже півроку, а до отця Синенького не покажеться, хоч у мене всі бувають. То не прийшла гора до Магомеда, а прийшов Магомед до гори.

Він говорив з першої зустрічі, наче зналися вже давно. Не оглянувся Копач, а вже сидів у залубнях. Каже отець Синенький: »Чого вам тут у канцелярії нудитися без діла. Їдьте до мене.« Вже понеслися сани завіяними дорогами. Їхав і дивувався, як воно сталося і чого він їде? А отець Синенький приговорював невпинно. З цікавістю та соромливо зиркали на нього попівни, що сиділи напроти нього. І коли причвалали нарешті за тридцять кілометрів яругами й роздоллями в село, коли в'їхали на приходство. Копачеві здавалося, що заїхав далеко, далеко, в якийсь новий світ. Таки все інше було тут від дотеперішнього його монотонного і безрадісного життя. Замерзлі шибки приходських вікон підскакували, наче це не звичайна плебанія, а багатий двір. Тріскотіли дрова в печах, розсівали тепло... Рум'янолиця і приязна попада помагала роздягнутися з засніженого верхнього одягу, саджала за стіл. Гостили його день, гостили другий. Відвезли в місто... Знову на неділю приїхали по нього, забрали. Святкував з ними. Якось так нараз само вийшло, що подумав про женячку. Досі не було й часу подумати. А тепер нараз, вернувшись з гостини, з теплих ясных кімнат плебанії, з людського гамору й веселощів, він відчував боляче пустку у своїй канцелярії,

в своєму мешканні. Контраст був такий виразний, що нічим його стерти, нічим заповнити часу.

Він освідчувався несміло, наче молодець, хоч уже стукнула тридцятка. І кумедно вийшли оті освідчини. Обидві понадянки були однаково милі і приязні. »Котру хочете, беріть«, сміявся жартома отець Синенкий.

Вибрав Олю, бо зазирнула глибше в його серце. Нановнилося його житло гамором і теплом. Добром усяким, меблями дорожчими. У них родилася доня. Вродливе чорняве дівчатко, непосидюче й допитливе. Назвали її Зоряною, Зіркою. Лічили роки мирного пожиття її щорічними гучними уродинами, коли з'їздилися тесті, тети і вся незліченна священича фамілія... Шостий рочок Зоріані, сьомий Десятий. На Зоріані вже біла блюзочка і рясна темносиня спідничка гімназистки Дівочого Інституту. Вже й матура і студії, коли треба від'їздити їй ще далі в велике місто. Час довшої розлуки.

Він не просиджував уже в кам'яниці на розі торговиці. Не виділа там більше таблиця адвокатської канцелярії Василя Копача. Від років Василь Копач презес повітового суду. Це давно вже, йдучи на емеритуру, покликав його старенький начальник суду. — Ми хочемо іменувати вас суддею, — промовив він. — Я знаю ваш характер і ваше окреме глибоке і невідкупне почуття справедливости. Вірю, що з вас буде добрий суддя. Чи ви годитеся прийняти це становище?

Він погодився радо. І вдягнувши на себе темну судейську тогу, відчув, що це саме його покликання, що відтепер він справді жрець своєї богині.

Сотні справ перейшли через його руки, а всі сумлінно провірені, зважені, обмірковані. Слава про нього, як про невідкупного й безоглядного вимірника справедливості, йшла ширше. Його іменували презесом суду. Його боялися. А від страху до ворожості тільки один крок.

Йому не важко було вести біжучі справи. Але вже двічі довелося взяти в руки процес за протидержавну діяльність. Молодь його підкореного народу бунтувалася, гуртувалася в підпільній організації, робила атентати.

Вже п'ятий день тягнулася розправа. На лаві обвинувачених сиділо троє молодих людей. Учитель і два селянські хлопці. Багато свідків пересунулося перед судейською лавою. Справа була голосна, про неї писала й столична преса. Боївка підпільної організації вчинила напад на поштовий амбуляне. Вбито поштаря, пограбовано значну суму грошей. Наласники розбіглися невпіймані. Оцих трьох молодих людей арештовано аж згодом, за підозрою. Довгі допити в тюрмі позначилися на них втомою, виснаженням, слідами побоїв. Але на процесі вони всі троє трималися мужньо. Двоє з них зокрема. Їх відповіді були певні й короткі. Якщо і була за ними провина, її доказати було важко. Щоразу поверталася розправа до центральної сцени нападу, щоб відтворити її, щоразу повторювали свідки свої зізнання.

Напад відбувся на відлюдді. Нікого не було поблизу. Зізнання свідків обмежувалися до того, що бачено по нападі, хто заармував владу. Де завважено незнайомих людей в околиці.

Копач прислухався до всього і впевнювався, що якщо

підсудні далі заперечуватимуть свою участь у нападі, суд не зможе видати позитивного вироку.

І тоді в п'ятому дні процесу почалося. Заговорив той третій білявий парубок. Заплатався в огні перехресних питань і відступу вже не було. Глухо притакнув, що брав участь у нападі. І, раз почавши, під настирливими допитами, поволі малював сцену нападу. Швидко-швидко бігала рука стенографа, щоб не пропустити ні одного слова зізнання.

Він станув під гайком, — зізнавав парубок, — йому призначили зупинити амбулянс і просити, щоб його підвезли до міста. Інші заховалися в кущах. Поштар сповільнив їзду. Саме стільки, що він вхопив за віжки і шаринув вбік. Коні звернули в рів, амбулянс похитнувся. Поштар вихопив револьвер. Але вже не вистрелив. До нього вправ стріл з кущів. Один. Смертельний.

— Хто застрелив поштаря?

— Я не знаю.

— Як не знаєш?

— Не знаю...

Зупинився стенограф, насторожилися комісари. Такий щасливий початок, такі ревеляції і нараз все застрягло.

— Чому не знаєш?

— Бо їх у лісі було троє.

— Троє?

— Так.

— Хто? Оті двоє?

— Ні, двоє інших незнайомих,

— І ...?

- І одна дівчина.
- Де вона тепер?
- Не знаю.
- Як вона називається?
- Не знаю.

Настала хвилина тиші. У нападі брала участь дівчина!
 Вся увага слідства зосередилася на ній.

- Коли ти зустрів її?
- Дві години перед нападом.
- Де?
- У гайку.
- Вона була сама?
- Ні, з тими двома.
- Вона говорила з тобою?
- Так. Вона звела мене з тими двома.
- Як кликали її?
- Подруга Ясна.
- Як вона виглядала?
- Висока. Чорне волосся, чорні очі.
- Як була одягнена?
- По міському. Берет на голові. Порохівник. На шії жовта хустка.

Висока чорнява. Берет. Порохівник. Шовковий шалик немаранчевої краски... Копач вдивлявся в парубка. Чомусь нараз перед його очима виріс образ Зоряни. Такий яркий, такий чіткий. Питання сипалися далі, а він леденів від несподіваної думки, що приневольила його затремтіти. Не вже ж це Зоряна? Струнка brunетка. Те саме вбрання. Думка видавалася йому безумною, безглуздою, він відкидав її

і мимоволі гарячково думав у цьому ж самому напрямі. З блискавичною швидкістю нанизувалися минулі події, згадки. Колись раз уже зродилося в нього підозріння. Він не міг зрозуміти, чому Зоряна так часто і так радо буває поза домом. Іде на мандрівки, на прогулянки. Десь селянські підводи приїздять по неї, щоб прибула на фестин, на виправи молоді. І що це читає вона таке, потаємно, завжди встигаючи спрятати лектуру, коли він надходить?

Вона від'їхала від них несподівано. Кажала, що має додаткові іспити скласти, а це ж літня перерва. Так точнісько одягнена. І в тому ж часі відбувся напад. А вона не приїздить, незрозуміло чому не вертається.

Копач вловлював гарячково нитку допитів.

— Ти пізнав би її? — питав хтось.

— Пізнав.

— Ми покажемо тобі альбом.

Підвівся комісар поліції, підходив до парубка з грубою книгою. Розкрив перед ним. Це альбом підозрілих осіб. Довго і старанно призбираний сіткою конфідентів і провокаторів. Око поліції сягає далеко.

Перегорталися сторінки альбому довго, повільно. Її там нема, запевняв себе Копач. Його донька була б там? Зоряна?

Вже тільки десять карток. Дві...

Зупинився. Довго вдивлявся парубок.

— Пізнаєш? — питав комісар. — Вона?

— Не знаю.

— Вона?

— Подібна. Так... вона.

Копач заплющив очі. Чув виразно, як пролунало ім'я Зоряни Копач, як з'явся гамір здивування, шемрання довкола нього, шепіт. А повіки на його очах важніли. Він не мав відваги розплющити очей. Правда така жорстока, що й очі божества не могли скрити цього виду.

Поволі підводився він з свого стільця. З якоюсь несподіваною увагою робили йому прохід судді і слідчі, а він ішов п'яним кроком, як чорна тінь сунувся сценою у бічний вихід з залі процесу...

...Двері відчинилися нараз. На порозі стояла вгорнута в шаль дружина. Копач зупинився з недовір'ям у своєму ходінні по кімнатці, у своїх спогадах.

— Чому ти вернулася? Що сталося? — запитав він.

І, вичитавши сум і глибоке занепокоєння в її очах, мимоволі глянув на годинник.

— Пів другої по півночі! Боже, що діється з ним! Він проходив пів ночі по минутих дорогах. Він не пам'ятає вже, що робить.

— Я вже йду спати, вже йду, — шепотів він винувато. — Я ждав на тебе.

5

Цього вечора, останнього, вони прощалися ніжно, як завжди. Нечутно зійшла на місто зима, молода і лагідна від повівів недалекого теплого океану, побілила дахи. У меш-

канинн Копачів щойно вставлена залізна пічка промінювала теплом.

— Докинеш вугілля о десятій, — нагадувала вона, відходячи до роботи. — Я прийду вночі і докину ще. Па!

З порога вона ще оглянулася чомусь.

— А не забудеш докинути? — запитала вона.

— Зроблю, як кажеш, — промовив Копач тихомирно.

Він прислухувався, як затихнуть її кроки в кінці коридору. Думки пішли звичним шляхом у супровід за нею і урвалися.

З-за муру через подвір'я доносилися крики галасливих порториканських малят. З другого кінця, через легко відчинене вікно, чути було спів малого жовтолицого Янг-Мі, похиленого у своїй пральні над прасувальним залізком з ранку до ночі. І в ніч. М'яко сунеться залізко по білих полотнах, вигладжуючи їх, а Янг-Мі співає про свою Манг-ва, що її лишив далеко за морями, і вже ніколи не побачить її. Незрозумілі звуки напливали прибоюми, як хвилі Жовтої Ріки. У-у, а-а, у-у-у, ааа.

Старий Копач стояв біля розжареної пічки і довго думав. Що Оля казала зробити? Що вона казала зробити? Ага, докинути вугілля... Докинути...

Він постояв біля пічки, потім присів на стільці коло застеленого бюрка. Від тепла кімнати і журливого співу Янг-Мі надійшла на нього сонливість і втома. Його сива голова схилилася над бюрком, все тіло вляглося в знемозі.

— І що ж ти вдіяв, щоб рятувати свою дитину?

Копач підхопив злякано голову і вже не знав, де він, чи в далекій, заморській країні, в закутках міста-велетня.

чи в своїй канцелрії, де замкнувся, вийшовши з трагічного судового процесу. І хто це говорив до нього? Хто питає його?

Він напружив свою увагу до останніх меж і раптом відчув, наче роздвоївся в собі, наче він не пан над своїми думками. Хтось інший, неуступливий і владний, відібрав у нього невидиму керму свідомости. Чітко, наче луна серед гір у холоді ранку, гомоніли слова.

— Чого лякаєшся мене? Потри своє чоло, розкрий ширше очі. Засвіти всі світла, щоб ще краще побачити свої злидні й самоту. Втекти на вулиці між людей. Хіба можна втекти від себе? Ти думаєш, що я злуда, галюцинації втомленої старої людини? Чому так гарячково шукаєш пояснення мого існування? Чи вперше відчуваєш мою присутність? Ми ж ішли разом все життя. Тільки швидко пульсування молодої крові заливало повинню вражень твій мозок і ти рідко відчув мене. Але коли ти став над берегом пронасти, коли захолола кров у твоїх жилах, як пронизливо відчув ти мене. А пам'ятаєш, як ще молодцем в окопах, у грозу канонади, ти шепотів до мене, радився наче дитина, де заховатися. А скільки разів потім розмовляв ти на самоті? З ким розмовляв ти тоді...?

З ким розмовляв він?

Копач прочунав на мить, він хотів підвестися і пройти по кімнаті, щоб розвіяти до решти злуду, але жоден м'яз не послухав його волі, тільки думка ще жила.

Що він зробив, щоб рятувати свою дитину? Що ж міг зробити? Вийшовши зі залі процесу, він не важився піти додому. Він лякався, що дружина не переживе удару, і зам-

кнувся у своїй канцелярії. Попередити негайно Зоряну, щоб втікала? Депеші поліції швидкі. Ще цього самого дня її арештували в столиці і привезли сюди в тюрму. Він не пішов уже на процес, де її сконфронтували з підпільником, що potwierдив свої зізнання.

Йому здавалося, ні, він був певний, що рятунку нема. І як безмірно дивувався, коли бачив, що вся родина вірить, що Зоряну можна вирятувати. Ішли подачі, відвідування виллових людей. Він переловлював на собі погляди кривників дружини. Дивувалися, адже він тільки чекав безвольно, що зроблять інші.

А потім пішов сам умолювати без успіху. За ввічливою привітальною усмішкою судді-колеги крилася ясна злорадність. Колега-суддя радів, що презесові поховзнулає нарешті нога. Його неминуче звільнять із становища, той займе його місце. І він відійшов покорений, не підважився навіть сказати чого приходив.

Комісара поліції хотів він зустріти ніби випадково. Вони здибалися й минули себе. Вони завжди минали себе у штивному офіційному поздоровленні. І тепер, коли комісар поліції поздоровив його знайомим піднесенням руки до дашка уніформки і незмінним »Добрий день, пане презесе!«, він відчув, що даремно йому зупинятися. Він пройшов мимо, усвідомивши собі нараз, що може було б інакше, коли б жив ближче з тією людиною. Адже за Зоряною слідили вже довго, коли її фото було в альбомі підозрілих осіб. Може в приятельській розмові комісар остеріг би його, може не було б того всього тепер?

Коли вернувся з безуспішної місії, на нього ждала вже

вся родина. Його їй не дуже випитували, чомусь ніхто не вірив, що вона pomoже щонебудь. У темноті вечора, в закритій кімнаті йшла важка нарада. Хтось радив найняти славного столичного адвоката, знаного з політичних процесів. Його досконала промова на процесі врятувала двох підпільників від кари смерті. Їх помилювали... Хтось до-раджував взяти другого адвоката, теж славного й розумного.

Всі ждали, що скаже отець Синенький, що сидів посеред родинного кола, як патріарх, посивілий і зажурений за долю своєї улюбленої внучки.

— Тут не допоможуть славні оратори, ні столичні імена, — озався він. — Тут треба іти дорогою, якою не кожний уміє ходити. Треба людини, що має зв'язки з місцевою владою. І єдиною людиною, яка може щось допомогти в тій справі, є адвокат Функель.

— Функель!

Всі глянули тоді на нього, на Копача, безмежно зачудувані. У його вигуку бриніла погорда й зневага. А вони в'язали з цим ім'ям надію. Вірили, як вірило десятки Функелевих клієнтів у рідкісну прикмету цієї людини у найбільше безнадійній справі знаходити точку зачепу, опрокидати вину, громадити несподівані докази протилежного і щасливо пробиратися крізь гущу писаних законів на сухе.

І тесть дивився на нього якимось дивно. Він звик бачити обличчя тестя усміхнене й привітне, він не міг уявити собі його іншим. При ньому ставало легше на душі, як у соняшну днину. Тесть ніколи не вразив його, між ними все було гаразд. Лише декілька разів побіжними жартами стривожив його і приневолив задуматися. Це тесть сказав раз,

що »меценас« Копач правдивий жрець Теміди. Що скучно було б богам на Олімпі, коли б усі смертні були такі безгрішні ригористи...

Ні сліду приязни не було тепер на обличчі тестя, ні сердечности. Щось наче присуд вичитав він в його очах і поволі схилив голову, як хилили перед ним засуджені.

— Так, сину, — чув він голос отця Синенького. — Функель! Піді до нього, хай візьме оборону Зоряни.

Він ішов до Функеля наступної днини і вертався з половини дороги. Як? Він іде до Функеля? До оборонця доволитишніх злодіїв і шахраїв? До людини, яка вивчила закон не на те, щоб його зберігати, а щоб помагати злочинцям оминати його безкарно? Скільки разів на процесах мусів він уступити і проголошувати сакраментальне звільнення від вини й кари Функелевих клієнтів, хоч ясно було, що вина за ними, тільки нема доказів.

Він вертався під свою хату і не доходив. Вертатися нема куди. Вдома ждали на нього, що принесе нарешті добру вістку. Там півмертва в розпачі, без сну, без їжі, дружина, що пропадає за своєю дитиною. Постать Зоряни, тихої гордості і мети його життя, виринала раптом в уяві, він звертав знову кроки, приспішував ходу. Майже біг, уявивши собі до болю чітко, що його дитина ось у цьому брудному завопивленому в'язничному корпусі між злодіями й конокрадами та вбивниками, а він навіть не рятує її.

Він опинився перед домом Функеля, йшов сходами в ждальню. Хтось був у Функеля, чути було крізь зачинені двері, голоси. Він сів, розглянувся. Відно й просто довкола. Не видно отих багатств, що їх повинен мати Функель. Ніби

й не для збагачення й вигоди живе ця людина в кипучій адвокатській роботі, а просто з потреби дії.

Врешті вийшла з канцелярії якась незнайома людина, за нею з'явився по хвилині Функель, щоб запросити нового клієнта.

— О! — Функель завагався на вид несподіваного гостя, але тільки на мить, бо вже приховав своє здивування, вклонившись чемно.

— Пан суддя! Прошу, прошу заходити! — запрошував він ввічливо й сердечно.

Він сів у фотель новолі, щоб відтягнути якнайдалі цю мить, коли треба буде зустрінутися поглядами. Він глянув нарешті і, на диво, побачив на обличчі Функеля стільки співчуття, що рантом забув про минулі пересправи, забув про свої думки, з якими йшов сюди.

— Яке нещастя, — промовив перший Функель. — Яке нещастя! Ах, ті наші діти! В яких часах живемо, пане президенте! Мій син написав минулого тижня листа, то ми обоє з жінкою так турбуємося; вона плаче й плаче. Боїмося, бо погроми роблять на них. У білий день закололи ендики ножами його товариша, просто на вулиці, перед будинком ветеринарії. І втекли безкарно... А ваша донька, така славна дівчина, така розумна дівчина! Яке нещастя, яке нещастя!

Хтось наче торкав ніжно його затурбованого чола. Його очі звогчили від простих, безпосередніх слів цієї людини. Він навіть не здивувався, як нараз відчув, що не має вже в його серці урази до Функеля. Як смішними здаються йому минулі уявлення про Функеля роботу. Про його продажність, перекупство і обман.

— Сліпа наша богиня, — мовив по хвилині Функель, докінчуючи свої думки. — Важко нам знайти справедливість, коли довкола неправда. Вони ж так гноблять вас, закривають школи, винародовлюють. Чи можна дивуватися, що молода людина бунтується проти цього, бунтується проти несправедливості? Чи можна судити її за те?

— Я прийшов просити, щоб ви прийняли її оборону, — прошепотів він. — Чи тут можливе щось допомогти?

Очевидно! — певно притакнув Функель. — Я був на процесі. Ваша донька заперечила свою участь у нападі. Поліції не вдалося устійнити імен двох інших учасників нападу. А Зоряна мовчить. Формально проти неї один свідок. Одного мало. Ця людина заломалася під побоями, завтра вона може заперечити свої зізнання. Вони пробуватимуть довести своє, а нам треба доказати протилежне.

— Рятуйте її, — прошепотів він.

Функель діяв. Зараз на другий день він повідомив Копача, що має дозвіл побачитися з донькою. Він побачив її крізь дротяну решітку. Його здивувало ясне, погідне личко дитини.

— Зоряно, — промовив він здавленим голосом, — що ти зробила? Що ти зробила?

І тоді він замовк, бо від його докору ясність і погода зчезла з її вродливого личка. Він відчув таку злощасну мить, коли між ними і його дитиною вривається інтимний зв'язок, вони наче чужі собі.

— Я ж так люблю тебе, — зойкнув він.

— Знаю, тату, — потвердила вона.

Він не знав, що тоді казати. Коротка хвилина побачення перемінилася в болячу мовчанку.

— Як рятувати тебе? — шепотів він. — Як рятувати тебе?

— Не журіться, тату. Все буде, як мусить бути. Я вже не дитина, за мене не бійтеся, за мене нехай ніхто не боїться!

Побачення скінчилося швидко, швидше, як він уявляв собі. Їх розлучили. Зоряну повели в глиб'ю тюрми.

Зараз на другий день до них прийшов знову Функель. Вони ждали доброї вістки, але він був похмурий і невеселий...

— Доки ваша донька тут, ми можемо щось зробити, тут я знаю людей, знаю з ким що говорити, — мовив він. — Але її хочуть перевезти в столичну тюрму.

— До столиці, кажете?

— Так. Я сьогодні довідався про те. Вони мотивують тим, що хоч напад був на місцевому терені, два інші напасники мусять походити з інших сторін. Справа ширша, голосніша. Якщо можете що вдіяти, щоб затримати її тут, не гайте часу.

Він не вдіяв нічого, хоч пішов просто просити, молив.

Зоряну перевели в столичну тюрму на довге і затяжне слідство. Він даремно хотів побачити її знову. Функель, робив, що міг, він дав йому адресу шукати ще інших доріг і при цьому натякував, що з Зоряною погано. Її хочуть зломити, щоб призналася до всього і зрадила своїх товаришів. Як довго витримає вона?

Йому ввижалися тортури, причувалися зойки дитини щоночі. У багатолюдному жидівському кварталі столиці блукав за вказаною адресою. Тремтячими руками розкладав перед незнайомим старим жидом купу банкнотів. Дав усе, що мав, щоб полегшити долю дитини, щоб рятувати її.

Він ждав нетерпеливо в готелі кілька днів. Крамар з'явився нарешті пізнім вечором, віддаючи гроші.

— Запізно, — сказав крамар.

— Як?

— Вас повідомлять урядово, ніби ваша донька сама відібрала собі життя...

...Копач тремтів судорожно. Думка вривалася, блимала догораючою свічкою.

— Чи я... міг... врятувати її?

— Чи міг? — запитав мов відгомін знайомий голос у його нутрі

— Скажи!

— Скажи!

— Я мучуся... досьогодні. Мені здається... я винен. Ця думка... не покидає мене ніколи. Серце не витримує пекучого болю... Скажи мені правду.

— Правду? Хочеш знати правду?

— Хто ти, що палиш мене пекучим сумлінням все життя?

— Хто я? Я той, що ти ним не був, а міг бути. Я твій другий я. Ми обидва - як повіки одного ока. Коли людина підведе їх, між ними замерехтить позірний світ. Важко бачити правду за життєвим мерехтотом. Але повільно й невхиально змикаються знову повіки. І аж як торкнуться об себе смертнохолодні, розкривається перед нами сліпуча Правда.

**

Затих спів жовтолицого Янг-Лі. Погасла пічка. З проливу Східньої Ріки голосила корабельна сирена похоронним зойком трембіти.

Editorial Mykola Denysiuk,
calle Curapaligüe 790,
Buenos Aires, Argentina.

Se terminó la impresión de
este libro el día 30 de
Junio de 1956 en los
Talleres Gráficos F. Stang,
Pozos 968 - Buenos Aires,
con la colaboración mecánica
de la Linotipia Beeh.

Queda hecho el depósito
que marca la ley.

Se editó este libro
bajo la dirección técnica de
Ihor Welyczko.

PRINTED IN ARGENTINE

Справлення зауважених помилок

Стор.	рядок	має бути
5	2	»Зустріч«
5	18	внутрішнім
6	18	в Аргентині)
6	18	жида - крамаря
9	11	місту
21	23	у панцирі знання
29	29	студіюючи
32	21	—Зубер! Прапор політехніки вгору!
43	15	в викривлене
43	25	казав мудрий
47	15	за нами
48	13	побережника
49	1	Осіній гураган
55	14	Ілько й Василь пішли в слуги. Два роти менше (пропущено)
58	19	ночі, скропленій
69	12	з тобою
69	20	йду
71	2	Василь та Ілько
71	14	засинаючи
83	9	непомітними цятками
85	27	оживуть, їх очі
88	17	Раз подумав він,
92	27	але ніби не хоче
95	15	уста наблизилися
97	23	А втім Вебер
98	26	у бічній кімнаті
102	18	»Гот штрафе
106	12	виступив гостро
110	4	з райдужними плянами
115	28	головешка, негри
118	27	тепло грубки
118	28	не одне бачив
131	17	це ж типове N. S.
135	14	водитиме пілосмоком
136	20	шибки підказували
144	12	від себе
146	2	він pomoже

- ВИДАВНИЦТВО
МИКОЛИ ДЕНИСЮКА
- ВЕРФЕЛЬ Ф. — Пісня про Бернадету — переклад Гр. Голіяна
- ГУЙРАЛЬДЕС Р. — Дон Сегундо Сомбра — переклад з еспанської мови Ол. Сацюка
- ГАЛАН А. — Пахощі
- ДРАГОМАНОВА О. — По той бік світу
- КРИМСЬКИЙ В. — Етап
- ПАВЕЛКО І. — Україна — Русь і московізм
- ПАКЛЕН Р. — Загадка сфінкса
- ПАРФАНОВИЧ С. — У лісничівці
- САМЧУК У. — Марія
- САМЧУК У. — П'ять по дванадцятій — записки на бігу
- САЦЮК О. — Злат-жолудь
- САЦЮК О. — Скрипка на камені
- СКИТ У. — Сила і слабкість комунізму
- СМОЛІЙ І. — Манекени (новелі)
- СТАХОВСЬКИЙ Л. — З Венецуельського щоденника
- ТИС Ю. — Не плач, Рахиле...
- ТИС Ю. — Симфонія землі
- ФОРОСТІВСЬКИЙ Л. — Київ під ворожими окупаціями
- ЦУКАНОВА М. — Бузковий цвіт
- ЯРОСЛАВСЬКА Д. — В обіймах Мельпомени (роман)
- «ОВИД» — український місячний журнал. Рік 1949.

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА:
Editorial Mykola Denysiuk
Calle Curapaligüe 790
Buenos Aires — Argentina

